

ΛΓ' ΔΗΜΗΤΡΙΑ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΙΒ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ,
ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑ ΑΝΑΤΟΛΗΣ ΚΑΙ ΔΥΣΕΩΣ

Ίερά Μονή Βλατάδων, 1-3 Οκτωβρίου 1998

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΡΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΥΡΚΑΓΙΑ ΤΟΥ 7^{ου} ΑΙΩΝΑ

Αριστοτέλους Μέντζου

Η επικρατούσα άποψη, σχετικά με την ιστορία του ναού του Αγίου Δημητρίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια περιστράφηκε γύρω από τη θέση, που επαναλαμβάνεται σ'όλα τα δημοσιεύματα, ότι η πυρκαγιά που προξένησε σοβαρές ζημιές στο ναό και η επισκευή που ακολούθησε συνέβησαν στις αρχές του 7ου αιώνα¹. Η άποψη στηρίζεται στο κείμενο του 3ου Θαύματος της Ανώνυμης Συλλογής, κείμενο που συντέθηκε το νωρίτερο στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. και αναφέρεται σε πυρκαγιά του ναού γύρω στο 620 μ. Χ.² Ωστόσο η διατύπωση του κειμένου αφήνει πολλές απορίες και η εκτίμηση των μεταβολών που επήλθαν εξαιτίας της πυρκαγιάς έχει αμφισβητηθεί, τόσο από την αρχαιολογική³, όσο και από την φιλολογική

---

1 Χρήση των Θαυμάτων για τον προσδιορισμό της οικοδομικής ιστορίας του ναού έκαναν πρώτοι ο Laurent, "Sur la date des églises de S. Démétrius et S. Sophie" BZ 4, 1895, σ. 420-434 και ο Π. Παπαγεωργίου, "Μνημεία της εν Θεσσαλονίκη λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου" BZ 17, 1908, σ. 321-381

2 Εκδ. P. Lemerle, Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius. I, Παρίσι, 1979.

3. Οι Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Αθήνα. 1952, σ. 100, υποστήριξαν ότι, εκτός από την ανωδομή, από τα υπερώα και πάνω, από την πυρκαγιά καταστράφηκαν τα τόξα των μεγάλων κιονοστοιχιών. Η άποψη των Σωτηρίου, που υιοθετήθηκε από το Μπακιρτζή και, ενμέρει, από τον Cormack (The Byzantine Eye, σ. 54 κ. ε.) δέχεται ότι οι ζημιές του ναού μετά την πυρκαγιά ήταν ανάλογες με τις συνέπειες της πυρκαγιάς του '17.

σκοπιά⁴. Αυτό συμβαίνει διότι οι πληροφορίες του κειμένου, σύμφωνα με τις οποίες η έκταση των ζημιών και επισκευών του ναού ήταν περιορισμένη, αντιφάσκουν προς τα αρχαιολογικά δεδομένα, που, όπως έδειξαν οι Σωτηρίου, υποδεικνύουν μια μεγάλη έκτασης ανοικοδόμηση του ναού⁵, ώστε δεν είναι σαφές τι ανήκει στον προ της πυρκαγιάς ναό και τι στον μετά. Δεν δικαιολογείται, όμως, η αγνόηση των αρχαιολογικών συμπερασμάτων των Σ. διότι δεν συμφωνούν με την πηγή, αφού η ταύτιση του γεγονότος που περιγράφει η πηγή με την φάση του κτιρίου βασίζεται αποκλειστικά στα ίδια τα αρχαιολογικά δεδομένα. Η παραπέρα διερεύνηση από τη σκοπιά του κειμένου είναι, όπως παραδέχθηκε ο P. Lemerle αδιέξοδη⁶, και η προσπάθεια να ερμηνευθεί το κτίριο μόνον με τη βοήθεια της τεχνοτροπίας των ψηφιδωτών και των αρχιτεκτονικών γλυπτών δήγησε σε αλλεπάλληλες προτάσεις όλο και πιο όψιμης χρονολόγησης⁷, που δημιουργεί κλίμα ασάφειας και μας απομακρύνει τελειώς από τα ιστορικά δεδομένα. Θα πρέπει, λοιπόν, να αναψηλαφίσουμε το ζήτημα της οικοδομικής ιστορίας και της λειτουργίας του ναού μετά την πυρκαγιά, αντλώντας στοιχεία από τον αρχαιολογικό σχολιασμό των επιμέρους αρχιτεκτονικών μορφών και τους ψηφιδωτούς πίνακες και τις επιγραφές του ναού.

4. Την αξιοπιστία της πηγής (Διηγήσεις των Θαυμάτων) έντονα αμφισβητεί ο Speck, "De miraculis", σ. 506 κ.ε., ο οποίος πιστεύει ότι το κείμενο συμπλήρησε από διάφορες πηγές, στον 9ο αιώνα.

5. Έντονα αμφισβητεί ο Spieser την έκταση των συνεπειών της μαρτυρούμενης στις πηγές (Ανώνυμη Διήγηση των Θαυμάτων του αγ. Δημητρίου), πυρκαγιάς, τις απόψεις του ασπάζεται ο Brenk, "Zum Baukonzept von Hagios Demetrios in Thessaloniki" Bild – und Formensprache der spaetantiken Kunst 1994, 34 κ.ε. Ο R. Cormack, "The Church of Saint Demetrios: The Watercolours and Drawings of W.S. George" The Byzantine Eye. Variorum, 1989, σ. 55 κ.ε., διαφωνεί με τον Spieser, αμφισβητεί ωστόσο και την αξιοπιστία των θέσεων Σωτηρίου ("Spieser underplays the severity of the 7th century fire, as Soteriou overplayed it", Συμπληρωματικές σημειώσεις, σ. 2).

6. Πρβ. Lemerle, Recueils, II. Παρίσι, 1981, 107 κ.ε.

7. Διαφωτιστική η συζήτηση μεταξύ των: J.-M. Spieser, Thessalonique du 4e au 14e siecle. σ. 50 κ.ε., ο οποίος χρονολογεί το ναό στις αρχές του 6ου αι. και πιστεύει ότι δέχθηκε ελάχιστες επεμβάσεις, του R. Cormack, The Byzantine Eye, Variorum 1989, II, που τοποθετεί το ναό στο 500 το αργότερο. Ο Spieser αργότερα, "Remarques sur Saint - Démétrius de Thessalonique", ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΝ, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη Β', Αθήνα, 1992, σ. 569, μεταφέρει τη χρονολόγηση στο 2ο τέταρτο του αιώνα και τις απόψεις του δέχεται και ενισχύει ο B. Brenk, ό. π., σημ. 5. Είναι ενδιαφέρον ότι και ο Cormack, The Byzantine Eye, στις "Additional Notes and Comments", σ. 2, προχωρεί τη χρονολογική του πρόταση στο 1ο τέταρτο του 6ου αιώνα.

Έχω σε προηγούμενη ανακοίνωση υποστηρίξει⁸ ότι ο αρχικός ναός του Αγίου Δημητρίου δεν ήταν εξαρχής πεντάκλιτος με εγκάρσιο κλίτος, αλλά μια τρίκλιτη βασιλική πλάτους όσο το πλάτος του μεσαίου με τα πρώτα πλάγια κλίτη, με νάρθηκα, που αργότερα ενσωματώθηκε στο ναό, και εξωνάρθηκα, που μετατράπηκε σε νάρθηκα⁹. Το αρχικό κτίριο απέληγε στην αφίδα που αποκαλύφθηκε το 1948 ανάμεσα στους δυο δυτικούς πεσσούς του Ιερού Βήματος. Από αυτούς ξεκινούσαν οι δυο ανατολικοί τοίχοι της βασιλικής, οι οποίοι διατηρήθηκαν στην κρύπτη και τμήματά τους στο ισόγειο, ως και το '17, με τη μορφή πεσσών στους οποίους απέληγαν οι μικρές πλάγιες κιονοστοιχίες. Στην ανατολική πλευρά του ήταν προσκολλημένο ένα ξυλόστεγο τρίστω αίθριο στο χαμηλότερο επίπεδο του δρόμου, από το οποίο γινόταν η πρόσβαση στο ναό. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για τη χρονολόγησή του, μπορεί, εύλογα, να υποστηριχθεί ότι πρόκειται για το γνωστό από τις πηγές ναό του Λεοντίου, που τοποθετείται στις αρχές του 5ου αιώνα. Η βασιλική αυτή διαπλατύνθηκε σε μια πρώτη φάση με την προσθήκη εξωτερικών πλαγιών κλιτών. Τη μεταβολή αυτή μπορούμε να προσδιορίσουμε στη διάρκεια του 6ου αιώνα, διότι συνέβη πριν από την τοποθέτηση των κατεστραμμένων, σήμερα, ψηφιδωτών που σώζονταν ως το 1917 στα μέτωπα των τόξων της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας, καθώς και των ψηφιδωτών στα μέτωπα των δυτικών τοίχων των κλιτών. Τα ψηφιδωτά αυτά χρονολογούνται στη διάρκεια του 6ου αιώνα¹⁰ και, πάντως, νωρίτερα απ'τα μεταγενέστερα ψηφιδωτά που, σύμφωνα με τις επιγραφές που τα συνοδεύουν, συνδέονται με την ανακατασκευή του ναού μετά από πυρκαγιά¹¹. Σύμφωνα με τα όσα γνωρίζουμε για την αρχική διαμόρφωσή του, ο ναός υπέστη, μετά την πυρκαγιά, μείζονα ανακατασκευή, που περιέλαβε την επέκταση του μέσου κλίτους προς ανατολάς, με τη θεμελίωση της νέας αφίδας μέσα στον κεντρικό ύπαιθρο χώρο

8. Ενδείξεις και πληροφορίες για τον αρχαιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου. Στο προηγούμενο, ΙΓ' Διεθνές Επιστ. Συνέδριο "Χριστιανική Θεσσαλονίκη" 1998. (21-23 Οκτωβρ.) Θεσσαλονίκη, 2000.

9. Άφησα ανοικτό το ζήτημα του πότε πραγματοποιήθηκε η μεταβολή. Φαίνεται, όμως, ότι συνδέεται με την ανοικοδόμηση που συζητείται εδώ.

10. Ο Lasarev (Storia, 1967, σ. 73, σημ. 105 και σ. 98, σημ. 17) τοποθετεί τα ψηφιδωτά του δυτικού τοίχου στο 500 και της βόρειας κιονοστοιχίας περίπου έναν αιώνα αργότερα. Το ίδιο και ο Grabar, (έμμεσα) Byzantion 48, 1978, σ. 74. Ο Cormack, The Byzantine Eye, τα τοποθετεί, αλλού, I, σ. 49 κ.ε., στο 500 και αλλού, ό. π., II, σ. 57, στη διάρκεια του 6ου αιώνα.

11. Όπως προκύπτει από το γεγονός ότι τα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας, ήδη υπήρχαν κατά την πυρκαγιά και συμπληρώθηκαν μετά απ'αυτήν. Πρβ. Cormack, "The Mosaic Decoration" The Byzantine Eye, Variorum, 1989, I, σ.40 κ.ε., II, σ. 71.

του αρχικού ανατολικού αιθρίου. Η επέμβαση αυτή δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την ενσωμάτωση στο ναό των χώρων εκατέρωθεν της αφίδας, οι οποίοι, όπως θα δούμε, ενσωματώθηκαν τελικά πλήρως στο ναό με τη μορφή των πτερυγίων του εγκαρσίου κλίτους. Η επισκευή του ναού μνημονεύεται στις επιγραφές των ψηφιδωτών της δεύτερης φάσης· συνεπώς, ένα όριο για τη χρονολόγηση της επισκευής και την επέκταση του ναού μπορούν να δώσουν τα ψηφιδωτά των δυτικών πεσσών του σημερινού Βήματος, εφόσον, όπως δείξαμε στην προηγούμενη εργασία, οι πεσσοί πάνω στους οποίους τοποθετήθηκαν διαδέχθηκαν τους ώμους της παλαιότερης αφίδας.

Ο σχηματισμός του εγκάρσιου κλίτους

Έχω ήδη προτείνει για τα πτερύγια του εγκάρσιου, ότι διαμορφώθηκαν βαθμιαία¹² μετά την αντικατάσταση του αρχικού τριστώου ανατολικού αιθρίου με το σύστημα των θολωτών στοών που ονομάστηκε κρύπτη· αρχικά απομονώνονταν από το ανατολικό πέρασ του ναού με τοίχο, όπως συνάγεται από τα χαρακτηριστικά της δυτικής κιονοστοιχίας, η οποία εδράζεται σε χαμηλότερη στάθμη, πάνω στο αρχαιότερο δάπεδο, και έχει υλικό από αρχαία μέλη, εκτός από τα πλακοειδή επιθήματα, που έχουν κοινή μορφή με τα επιθήματα των πεσσών του Βήματος, του εγκάρσιου και των κιονοστοιχιών της νηός.

Σχετικά με τα πτερύγια μπορούμε να σημειώσουμε τα εξής: Οι δυτικές στοές των πτερυγίων είναι σύγχρονες, διότι έχουν κοινό αρχιτεκτονικό υλικό (βάσεις, κίονες και κιονόκρανα) και οι στυλοβάτες τους θεμελιώνονται στην ίδια στάθμη. Οι στυλοβάτες των στοών του βόρειου εγκάρσιου βρίσκονται στην ίδια στάθμη, και έχουν επίσης κοινά αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενώ, αντίθετα, οι στοές του νότιου εγκάρσιου είναι ανομοιογενείς, θεμελιώνονται σε στάθμες διαφορετικού ύψους και έχουν υλικό, τουλάχιστον εν μέρει, σε δεύτερη χρήση¹³ και μεγαλύτερου μεγέθους από τις αντίστοιχες του βόρειου. Οι γωνιακοί ημικίονες στο νότιο πτερύγιο εδράζονται σε υψηλότερη στάθμη από τους κίονες των στοών, ενώ αυτοί του βόρειου στην ίδια στάθμη με τους κίονες. Προχωρώντας παραπέρα, παρατηρούμε ότι οι γωνιακοί πεσσοί και οι κίονες του νοτίου πτερυγίου πατούν στους τοίχους της κρύπτης, εκτός από το νότιο της ανατολικής στοάς, που εδράζεται σε λίθινο υπόβαθρο, κατασκευής ανάλογης με αυτό των πεσσών της ανατολικής καμάρας της κρύπτης. Αντί-

12. Ενδείξεις και πληροφορίες για τον αρχαιότερο ναό του Αγίου Δημητρίου. Στο ΙΓ' Διεθνές Επιστ. Συνέδριο "Χριστιανική Θεσσαλονίκη", 21-23 Οκτωβρίου 1999, Θεσσαλονίκη 2000.

13. Ο.π., σ. 170

θετα, οι γωνιακοί πεσσοί και οι κίονες της βόρειας στοάς του βόρειου πτερυγίου πατούν σε υπόβαθρα από αμιγή πλινθοδομή. Σχετικά με το ποιά πτερύγιο προηγήθηκε, παρατηρούμε ότι, εκτός από το ετερόκλητο του αρχιτεκτονικού υλικού και τις διαφορετικές στάθμες έδρασης των στυλοβατών, το νότιο πτερύγιο έχει τούτο το ενδιαφέρον: Το προς βορράν άκρο της ανατολικής στοάς του είναι πιθανώς μαρμάρινος κίονας και όχι γαμματοειδής κτιστός πεσσός, όπως θα περίμενε κανείς, και ο κίονας αυτός είναι εγκλιβωτισμένος στην τοιχοποιία της αφίδας¹⁴. Η νότια, μάλιστα, στοά του πτερυγίου εδράζεται στο νότιο εξωτερικό τοίχο του αρχαιότερου αιθρίου και αποτελεί, πιθανώς, κατασκευή αρχαιότερη της διαμόρφωσης των πτερυγίων. Αντίθετα, η ανατολική τοξοστοιχία του βόρειου πτερυγίου απολήγει προς νότον, όχι σε εγκλιβωτισμένο κίονα, αλλά σε κτιστή ημικυκλική προβολή του καμπύλου τοίχου της αφίδας και το κιονόκρανό της είναι όμοιο προς τα κιονόκρανα των αμφικιώνων της αφίδας. Προσεκτική παρατήρηση δείχνει ότι οι κτιστοί πεσσοί του βόρειου πτερυγίου έγιναν κατά μίμηση των του νοτίου μαζί με τη βόρεια στοά, με τους κίονες της οποίας έχουν την ίδια στάθμη, και οι βάσεις και τα πλακοειδή επιθήματά τους απολαξεύθηκαν για να καμπυλωθούν· τα τελευταία δέχθηκαν επίθετο γύψινο διάκοσμο που μιμείται αδέξια την άκανθα των αμφικιονοκράνων της αφίδας και των επιθημάτων του νότιου πτερυγίου¹⁵. Επίσης, τα τόξα που απολήγουν στους πεσσούς είναι μεγαλύτερα από τα τόξα των κίωνων, ενώ και τα ποδαρικά των τόξων των κιονοστοιχιών είναι υπερυψωμένα, εκτός από τα τόξα των ανατολικών στοών των πτερυγίων. Αυτό υποδεικνύει ότι το νότιο πτερύγιο εξελίχθηκε βαθμιαία με τη μορφή διαδοχικών προσθηκών, αντίθετα με το βόρειο, που παρουσιάζει λιγότερες διαφοροποιήσεις και οι στοές του φαίνεται πως έγιναν αργότερα από τους εξωτερικούς τοίχους του ναού γιατί τα τόξα που τους συνδέουν λοξεύουν για να αποφύγουν τα ήδη υπάρχοντα ανοίγματα. Επομένως, το βόρειο πτερύγιο σχεδιάστηκε αργότερα από το νότιο και, πάντως, όχι νωρίτερα από την επέκταση του ναού προς ανατολάς μετά την πυρκαγιά.

Σχετικά με την εξέλιξη της μορφής των πτερυγίων παρατηρούμε ότι, όπως δέχονται και οι Σωτηρίου¹⁶, τα αρχικά πτερύγια δεν είχαν υπερώα· οι

14. Βλ. αντίθετα, Η Βασιλική, σχέδιο 29, όπου σχεδιάζεται ο κίονας κτιστός. Αλλά ο κορμός του έχει απόθεση και αποφυγή, που δεν υπάρχουν στον αντίστοιχο του βόρειου πτερυγίου.

15. Οφείλω, στο σημείο αυτό, ευχαριστίες στο συνάδελφο Γ. Βελένη για τη διαφωτιστική συζήτηση μαζί μου.

16. Η Βασιλική, σ. 130.

Σωτηρίου, όμως επιμένουν να αναπαριστούν τη στέγη των πτερυγίων στο ίδιο ύψος με τη σημερινή, ενώ ισχυρίζονται ότι οι γωνιακοί κτιστοί ημικίονες “επανεκτίσθησαν κατά την ανακαίνισιν του 7ου αιώνας”¹⁷. Είναι λογικότερο ότι αρχικά οι στοές των χωρίς υπερώα πτερυγίων ήταν χαμηλές, και η υπόθεση των Σωτηρίου ότι κατά την ανοικοδόμηση “τα ανώτερα μέρη των πτερυγίων επανεκτίσθησαν εις το αρχικόν των ύψος”¹⁸, ότι δηλαδή, οι στέγες των χωρίς υπερώα πτερυγίων βρίσκονταν στο ίδιο ύψος με τις μεταγενέστερες διόροφες είναι απίθανη, διότι οι υψηλοί τοίχοι θα φόρτωναν τις κιονοστοιχίες των πτερυγίων με υπέρμετρο βάρος· εξηγείται μόνον με την υπόθεση των Σωτηρίου ότι ο ναός ήταν εξαρχής ενιαίος με τα πτερύγια. Είναι, όμως, απλούστερο και σύμφωνο με τη θεωρία της σταδιακής ενσωμάτωσης των πτερυγίων αν δεχθούμε ότι τα πτερύγια, στην αρχική τους μορφή, διαμόρφωναν, κατά κάποιο τρόπο, δυο μικρά αίθρια εκατέρωθεν της αψίδας πάνω από το σύστημα των θόλων της κρύπτης¹⁹. Ο κεντρικός χώρος των πτερυγίων ήταν πιθανώς αρχικά ύπαιθρος, είχε στάθμη χαμηλότερη από αυτήν των περιμετρικών στοών και σ’ αυτόν κτίστηκαν σε κάποια στιγμή, τα δυο παρεκκλήσια, τα οποία αρχικά είχαν πιθανότατα πλήρες ύψος και ήταν στεγασμένα²⁰. Σε περίοδο αρκετά μεταγενέστερη οι στοές των πτερυγίων ενσωματώθηκαν στο σύστημα στέγασης του ναού με την προσθήκη υπερώων. Ωστόσο, οι στέγες των πτερυγίων βρίσκονταν, ως το 1917, υψηλότερα από αυτές των πρώτων πλαγίων κλιτών και το σύστημα της στέγης των πτερυγίων γενικά παρέμεινε ασύνδετο, ως το 1917, με το σύστημα της στέγασης του ναού²¹ (πρβ. τις φωτογραφίες του ναού προ της πυρκαγιάς). Επίσης, όταν, σε μεταρρύθμιση μεταγενέστερη από την ανοικοδόμηση, στεγάστηκαν τα πτερύγια και τοποθετήθηκαν οι κεντρικές δίδρυτες στέγες τους, χρειάστηκε να φραχθούν τα τετράλοβα παράθυρα του φωταγωγού πάνω από τα μεγάλα

17. Ο.π., σ. 126.

18. Η Βασιλική, σ. 145.

19. Σε φωτογραφία του Boissonnas, Θεσσαλονίκη 1914-1918, εικ. 31. Φαίνεται ότι οι ανατολικές απολήξεις των ανώτερων υπερώων προς το εγκάρσιο ήταν κλεισμένες με παράθυρα, που εξηγούνται μόνον εάν δεχθούμε ότι αρχικά τα υπερώα έβγαζαν σε ανοικτό χώρο.

20. Οι Σωτηρίου, Η Βασιλική, σ. 127, θεωρούν ότι το ύψος των ναόσχημων μονόχωρων κτισμάτων έφθανε μόνον σε 0,6-0,7 μ., πράγμα τουλάχιστον ασυνήθιστο· αντίθετα, το γεγονός ότι οι τοίχοι έχουν έντομες για σφήνωση θωρακίων και επάλληλα στρώματα τοιχογράφησης δηλώνει ότι ήσαν υψηλοί.

21. Η Βασιλική, σ. 128 κ.ε.

εγκάρσια τόξα του Βήματος²². Η μετατροπή αυτή είχε, σύμφωνα με τους Σωτηρίου, γίνει ήδη στα βυζαντινά χρόνια²³. Η προσθήκη των υπερώων απαίτησε δημιουργία δυτικής στοάς στα πτερύγια, ανύψωση των τόξων των κιονοστοιχιών των πτερυγίων και για λόγους συμμετρίας(;) τη διαμόρφωση των κορμών των γωνιακών πεσσών ως γωνιακών κίωνων, καθώς και τη διακόσμηση με γύψο των επικράνων τους. Σε γενικές γραμμές, η ενσωμάτωση των πτερυγίων στην ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά έγινε χωρίς να μεταβληθεί το υπόλοιπο κτίριο του ναού.

Με την κατασκευή των υπερώων στα πτερύγια, πρέπει να συνδεθεί και η εγκατάσταση υπερώων πάνω από τα δεύτερα πλάγια κλίτη του ναού. Με τα “ανωμάλου διαπλάσεως”²⁴ δυτικά υπερώα επιτευχθηκε η από το εσωτερικό του ναού επικοινωνία, τόσο με τα ανώτερα, “πρώτα”, όσο και με τα χαμηλότερα, δεύτερα υπερώα του ναού²⁵. Πριν τη διαρρύθμιση αυτή, η είσοδος στα μοναδικά υπερώα του ναού γινόταν από το εξωτερικό²⁶. Ειδικά για το νότιο κλίτος, μπορούμε να προσδιορίσουμε τη θέση του κλιμακοστασίου σε μια διόροφη προβολή, στη ΝΑ γωνία του νοτίου κλίτους²⁷. Η κλίμακα παρέλάμβανε τους επισκέπτες του ναού από το χαμηλότερο επίπεδο του νότιου

22. Ο. π., εικ. 29 και Λεύκωμα, πιν. 22α και β. Η ερμηνεία των Σ. για το φράξιμο των φωταγωγών, ό.π., σ. 131 και σημ.1, προδίδει την αμηχανία τους εμπρός στο ερμηνευτικό τους σχήμα.

23. Ο. π., σ. 204. Επίσης, στους πίνακες 22α και β, καθώς και στους 32α και β φαίνεται ότι στην ίδια τροποποίηση η στέγη της νηός ανυψώθηκε κατά τι, αλλά η υπερύψωση δεν λήφθηκε υπόψη στην αναστύλωση. Αντίθετα, οι Σωτηρίου δέχονται, σ. 144, ότι κατά την ανοικοδόμηση του 7ου αιώνα η στέγη του ναού χαμήλωσε κατά 1,5 περίπου μ. “εξαιρέσει του εγκάρσιου κλίτους, όπερ διετήρησε το αρχικόν αυτού ύψος”.

24. Η Βασιλική, σ. 128-129. Παρακάτω, σ. 130: “Πλήν της ανωμάλου θέσεως του δαπέδου των υπερώων, όπερ, ως είδομεν, διακόπτει το μέγα τετράλοβον παράθυρον του βορείου τοίχου, και αι στέγαι των υπερώων ευρίσκοντο εις προχείρους θέσεις, αρχόμεναι από των κιονοκράνων και στηριζόμεναι εις τους ελκυστήρας των κιονοστοιχιών εις τρόπον ώστε τα τόξα αυτών ευρίσκοντο υπεράνω των στεγών, χρησιμοποιούμενα ως παράθυρα.” Είναι ενδιαφέρον ότι, κατά την αναστήλωση, με το πρόσχημα της ανωμαλίας καταργήθηκε η δυτική στοά των πτερυγίων και η μέσω αυτής επικοινωνία με τα υπερώα του ναού και εφευρέθηκε το αρχαιολογικά αμάρτυρο κλιμακοστάσιο στη ΝΔ γωνία του ναού.

25. Η Βασιλική, σ. 129.

26. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την άνοδο στα υπερώα του βορείου κλίτους. Αν υπήρχε ιδιαίτερη κλίμακα, αυτή είναι πιθανόν ότι βρισκόταν στη ΒΔ γωνία του πρώτου βόρειου κλίτους.

27. Ο.π., σ. 131-32.

δρόμου, στη στάθμη περίπου της κρύπτης. Από την κατεστραμμένη, σήμερα, προβολή διατηρούνται οι βόρειοι δίδυμοι θόλοι με ενδιάμεσο κίονα στο εξωτερικό του ναού. Εδώ οι Σωτηρίου παρατηρούν δυο φάσεις του κλιμακοστασίου, διότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε αργότερα για την εγκατάσταση του κλιμακοστασίου της δυτικής στοάς των πτερυγίων.

Η μεσοβυζαντινή επέμβαση

Με την ευκαιρία της δεύτερης φάσης του κλιμακοστασίου μπορούμε να προσδιορίσουμε την επόμενη διασκευή του ναού, η οποία αποτελέστηκε, κυρίως, από την προσθήκη των δεύτερων μικρών υπερών και των υπερών στο εγκάρσιο κλίτος. Οι προσθήκες αυτές είναι διακριτές και μεταγενέστερες από την ανοικοδόμηση που εξετάζουμε ενισχύεται, μεταξύ άλλων, και από τα ίχνη στα ψηφιδωτά της δεύτερης βόρειας κιονοστοιχίας (βλ. παρακ.). Η επέμβαση αυτή, που είχε στόχο κυρίως την αύξηση της χωρητικότητας, έγινε αιτία για εκτεταμένες διασκευές στο κτίριο του ναού που περιλάμβαναν και ανοικοδόμηση των εξωτερικών τοίχων²⁸, το χαμήλωμα των μεγάλων υπερών και, με την προσθήκη υπερών στο εγκάρσιο, το κλείσιμο του φωταγωγού του Βήματος. Ο νότιος εξωτερικός τοίχος ανακατασκευάστηκε πάνω από την πατούρα στην οποία στερεώνονται οι δοκοί του δαπέδου του μικρού υπερώου, με μείωση του πάχους από ~ 1,05 σε ~ 0,65 μ. Είναι ενδιαφέρουσα η υπόθεση, αλλά δεν μπορεί να διαπιστωθεί, ότι οι στέγες των πλαγίων κλιτών ήσαν στον αρχικό ναό ενιαίες, αντί βαθμιδωτές²⁹. Στην προσθήκη υπερών στα πτερύγια αποδίδονται τα υπερβολικά επιμήκη ποδαρικά των τόξων στις, βόρεια του βορείου και νότια του νοτίου, στοές των πτερυγίων, καθώς και οι μικρές στοές στο εξωτερικό του ναού, ανατολικά της αψίδας. Για να δημιουργηθεί χώρος για τα δεύτερα υπερώα, ανυψώθηκε η στάθμη των μεγάλων υπερών, ξανακτίστηκαν οι τοίχοι του μέσου κλίτους πάνω από τα δάπεδα του αρχαίου υπερώου³⁰. Τα χαρακτηριστικά της επέμβασης ανιχνεύονται και στην τοιχοδομία: Παρατηρούνται και σημειώνονται

28. Οι Σωτηρίου, Η Βασιλική, σ. 102 κ.ε., θεωρούν ότι η στέγη κατά τη μεταβολή αυτή “εταπεινώθη”, πράγμα που φαίνεται απίθανο, αν αναλογιστούμε την έκταση των μεταβολών που σημειώσαμε. Το ύψος της στέγης χαρακτηρίζει το κτίριο και ηθικά, είναι επομένως απίθανο να “ταπεινωθεί” η στέγη σε μια λαμπρή επισκευή.

29. Στον πίν. VII της δημοσίευσης ο βόρειος τοίχος δείχνεται ισοπαχής, ενώ στο σχέδιο του George (Cormack, The Byzantine Eye, II) σχεδιάζεται με μείωση.

30. Οι δοκοθήκες του παλαιού δαπέδου ήταν ορατές στο ερείπιο του ναού το 1917 και διακρίνονται σε φωτογραφίες της εποχής. Πρβ. Γ. Σωτηρίου, “Εκθεσις”, εικ. 28.

στα σχέδια του Ζάχου, που συνοδεύουν τη δημοσίευση, δυο είδη πλινθοδομής που διακρίνονται ως προς τη διαφορά του λόγου πάχους πλίνθου προς αρμό: Η πρώτη έχει λόγο 1:~1,4 ενώ η δεύτερη έχει λόγο 1:1,8 έως 2,2 (εικ. 4). Διαφοροποίηση σημειώνεται, επίσης, στον τρόπο που διαμορφώνονται τα ποδαρικά των τόξων. Με την πρώτη τοιχοποιία συνδέονται τα ποδαρικά που γεννώνται από την οριζόντια θέση, ενώ με τη δεύτερη πλινθοδομή τα ποδαρικά που αρχίζουν από γωνία 30° ως 45°³¹. Στη δημοσίευση των Σωτηρίου δεν καταγράφονται οι διαφορές στην τοιχοδομία και στην εκτέλεση των τόξων³², από την εξέταση, όμως, των σχεδίων του Ζάχου, όσων περιλήφθηκαν στη δημοσίευση, τείνω προς την άποψη ότι η πρώτη πλινθοδομή ανήκει στην ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά³³, ενώ η δεύτερη πλινθοδομή με το διπλάσιο πάχος αρμού και τα τόξα που απολήγουν σε γωνία ως προς το οριζόντιο επίπεδο ανήκει στην επισκευή της προσθήκης των υπερών. *Terminus antequem* για τη διασκευή αυτή είναι η ίδρυση του παρεκκλησίου του Αγίου Ευθυμίου και η κατάργηση της εξωτερικής πρόσβασης για τα υπερώα. Στην ίδια εποχή φαίνεται ότι αποκτά σπουδαιότητα η δυτική πλευρά του ναού και τότε πιθανώς ιδρύθηκε και η φιάλη στη δυτική αυλή³⁴.

Στην ανοικοδόμηση ανήκουν επίσης, τα μαρμαροθετήματα στο ισόγειο της νηός, ενώ τα μαρμαροθετήματα των πρώτων υπερών και του υπερώου του νάρθηκα ανήκουν πιθανώς στη μετασκευή της προσθήκης των δεύτερων υπερών, διότι τότε τα πρώτα υπερώα ανακατασκευάστηκαν σε υψηλότερη στάθμη.

Οι Σωτηρίου πιστεύουν ότι η διακόσμηση των μακρών τοίχων ανήκει στην ανοικοδόμηση του 7ου αιώνα, ενώ αυτή του δυτικού τοίχου στο ναό του

31. Τόξα που γεννώνται με ανάλογη γωνία παρατηρούνται και στην πλινθοδομή της Αγίας Ειρήνης στην ανοικοδόμηση μετά το σεισμό του 740. Πρβ. C. Mango, Byzantine Architecture. Πιν. VIII

32. Μόνο σε σχέση με τα μεγάλα τόξα του Βήματος επισημαίνεται η διαφορά στην κατασκευή των τόξων: Η Βασιλική, σ. 113.

33. Σε σχέδιο του 1918, “Εκθεσις”, εικ. 30, όπου ο Γ. Σωτηρίου παρουσιάζει χαράγματα στον δεύτερο πεσσό της νότιας κιονοστοιχίας, ο λόγος πλίνθου προς αρμό είναι 1: 1,4.

34. Είναι ενδιαφέρον ότι οι Σωτηρίου επισημαίνουν ότι τα τόξα της φιάλης είναι “υπερυψωμένα” και “ανήκουν εις μεταγενεστέρην εποχήν”, έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τα τόξα των πτερυγίων. Η βασιλική, σ. 69, εικ. 16. Έχουν, όμως, ένα ακόμη χαρακτηριστικό, οι κίονές τους έχουν επιθήματα αντί κιονοκράνων, όπως ακριβώς συμβαίνει με τους κίονες των διλόβων διαφραγμάτων των μεγάλων τόξων του Βήματος. Η καθαίρεση της φιάλης ήταν ακόμα ένα “άτυχο” συμβάν στην ιστορία του ναού.

5ου αι. Την άποψη υιοθετεί, με κάποια αμηχανία, η Ατζακά³⁵, επισημαίνοντας ότι συναντώνται στοιχεία κοινά και στα δυο μαρμαροθετήματα³⁶. Οι συγκρίσεις, όμως, που προσάγει με ανάλογα μοτίβια σε κτίρια του 5ου αιώνα (βαπτιστήριο Ορθοδόξων και Αγ. Ιωάννης Ευαγγελιστής Ραβέννας, Αγ. Σαβίνα Ρώμης και κτίριο κάτω από την επισκ. Βασιλική Στόβων) δείχνουν ακριβώς μια απόσταση στην απόδοση, αλλά και γενικότερα στη διακοσμητική αντίληψη με τα μαρμαροθετήματα του Αγ. Δημητρίου. Η άποψη των Σωτηρίου ότι η αρχική διακόσμηση των μακρών τοίχων εικόνιζε τοξοστοιχία με βήλα ξεκινάει από το ότι παρουσιάζονται διαφοροποιήσεις στα βασικά στοιχεία των δυο μαρμαροθετημάτων, π.χ. όπου το γεισιπόδισμα μαρμαροθετήματος στους μακρούς τοίχους, στο δυτικό τοίχο υπάρχει ανάγλυφο γείσο. Σε φωτογραφία αμέσως μετά την πυρκαγιά του '17 φαίνεται ότι ακριβώς πάνω από τα ορθογωνικά εμβλήματα η πλινθοδομή διαφοροποιείται και η διαφοροποίηση οφείλεται προφανώς στην ανύψωση της στάθμης του δαπέδου των μεγάλων υπερώνων. Από την άλλη πλευρά, το ότι ο τύπος των ζεύξεων που περιγράφουν τα τόξα είναι κοινός και η στάθμη γένεσης των τόξων είναι η ίδια στη δυτική και στις μακρές πλευρές αποτελούν ένδειξη ότι η ορθομαρμάρωση του ισογείου είναι, στις βασικές της γραμμές, παντού σύγχρονη.

Η ορθομαρμάρωση είχε τοποθετηθεί, όπως και η ανακατασκευή, στον 7ο αιώνα. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ορθομαρμάρωσης βρίσκονται σε κτίρια των τελών του 7ου αιώνα και μεταγενέστερα. Οι εναλλάξ ανοιχτόχρωμοι και σκουρόχρωμοι θολίτες απαντώνται στο Τζαμί του Βράχου, στον ανακτορικό ναό του Aachen, και αργότερα στον Οσιο Λουκά και στη Νέα Μονή της Χίου. Οι ψευδοκίονες συναντώνται στην ορθομαρμάρωση του Τζαμιού της Δαμασκού. Τέλος, τα ορθογωνικά εμβλήματα που υπάρχουν στον Άγιο Δημήτριο στις άκρες των επιφανειών πάνω από τα τόξα του ισογείου, βρίσκονται επίσης στις τοιχογραφικές μιμήσεις ορθομαρμαρώσεων του San Julian de los Prados³⁷.

Το Ιερό Βήμα του ναού

Ο χώρος του Ιερού Βήματος στο ναό ως το 1917 βρίσκεται ανάμεσα σε έναν αναβαθμό στο ύψος της χορδής του ημικυκλίου και έναν χαμηλότερο στη δυτική περασιά των πεσσών του Βήματος. Οι δυο βαθμίδες είναι ελαφρά

35. Η τεχνική opus sectile στην εντοιχία διακόσμηση. Θεσσαλονίκη, 1980, σ.80, 84, 92, 95.

36. Ο. π., σ. 90 και 91.

37. Από τη δεύτερη δεκαετία του 9ου αιώνα. Βλ. J. Conant, *Carolingian and Romanesque Architecture*, 1993, εικ. 43.

λοξές, με κλίση προς νότο, σε σχέση με τον άξονα του κτιρίου, άρα αντιστοιχούν στο μιχραμπ και είναι οθωμανικές. Το μεταξύ τους δάπεδο παρουσιάζει δυο φάσεις (Εικ. 2): Στα δυτικά, σώζεται τμήμα ενός μαρμαροθετήματος που αποτελείται από παραλληλόγραμμο πλαίσιο σκυριανού με εσωτερικό ομόθετο λευκού μαρμάρου, πλάτους περίπου 0,60 μ το εξωτερικό και περίπου 0,85 μ. το εσωτερικό. Στο εσωτερικό διατάσσονται επτά επιμήκεις πλάκες του ίδιου σκυριανού μαρμάρου, πλάτους περίπου 0,80 μ. Εξωτερικά του παραλληλογράμμου σώζεται ένα άλλο, απλούστερο δάπεδο, από πλατιές πλάκες λευκού μαρμάρου, που περιβάλλουν από βορρά, ανατολή και νότο το ίχνος της Αγίας Τράπεζας, το οποίο σχηματίζεται από τέσσερις ανισοπλατείς πλάκες ρόδινου μαρμάρου. Στις γωνίες του ίχνους σωζονται τέσσερις ένθετοι μαρμαρίνοι δίσκοι στο δάπεδο για να πατήσουν οι κίονες του κιβωρίου της Τράπεζας. Με το δάπεδο αυτό είναι σύγχρονα τα ανοίγματα για τις κλίμακες καθόδου προς την κρύπτη. Σχετικά με τα δάπεδα παρατηρείται: Το παραλληλόγραμμο μαρμαροθέτημα με το σκυριανό μάρμαρο είναι αρχαιότερο, διότι καταστρέφεται από τα ανοίγματα των κλιμάκων και τους δίσκους που ορίζουν τις βάσεις των κίωνων του κιβωρίου οι τελευταίοι δεν πρέπει να ερμηνευθούν ως “.. κυκλικαί αποκοπαί του μαρμαρίνου δαπέδου, καλυφθείσαι μεταγενεστέρως υπό λεπτών, στρογγύλων μαρμαρίνων πλακών”,³⁸ αλλά συνιστούν κατασκευαστική πρόνοια για να μην ραγίσουν οι πλάκες του δαπέδου από το βάρος του κιβωρίου. Το δάπεδο ανατολικά του μαρμαροθετήματος σχετίζεται με την Τράπεζα, αλλά και με το σταυρικό όρυγμα του εγκαινίου, διότι, όπως δείχνει η παράθεση της εικ. 39 και του πίν. V της δημοσίευσης, το σταυρικό όρυγμα, εξαιρουμένης της κλίμακας, βρίσκεται στο κέντρο του τετραγώνου που ορίζεται από τα ίχνη των στηριγμάτων. Είχα παλαιότερα υποστηρίξει³⁹ ότι το σύνολο του εγκαινίου δεν συνδέεται με το ναό της αρχαιότερης αφίδας, όπως πίστευαν οι Σωτηρίου, αλλά με την υφιστάμενη αφίδα του ναού. Τώρα, πλέον, είναι φανερό ότι εγκαινίο και κιβώριο ανήκουν σε μετασκευή μεταγενέστερη από το στρώσιμο του χώρου της αφίδας με το μαρμαροθέτημα από σκυριανό μάρμαρο, διότι οι μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες αριστερά και δεξιά της Τράπεζας, καθώς και τα υπόβαστρα των δυτικών κίωνων του κιβωρίου καταργούν το μαρμαροθέτημα⁴⁰. Το

38. Η βασιλική, σ. 107.

39. Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια Αθήνα 1994, σ. 42 κ.ε.

40. Το ίδιο σκυριανό μάρμαρο χρησιμοποιείται επίσης στην επένδυση του ανατ. τοίχου του νάρθηκα και του δυτ. του ναού, ενώ δεν παρατηρείται σε άλλο ναό της Θεσσαλονίκης. Η χρήση του μαρμάρου φαίνεται ότι χαρακτηρίζει την επισκευή αυτή του ναού.

Εικ. 1. Αποψη του ΒΔ πεσσού του Βήματος (Boissonnas)

αρχαιότερο μαρμαροθέτημα εκτεινόταν πιθανώς σε σημαντικό μήκος μέσα στο μέσο κλίτος ως το μέσον του δεύτερου από ανατολών μετακινίου, περίπου 2,70 μ., αν υπολογίσουμε το αρχικό του σχήμα τετράγωνο και δεν σώζεται η θέση της αρχαιότερης τράπεζας. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν ότι η αρχική διαρρύθμιση του Βήματος, επομένως και η θέση του θυσιαστηρίου, ήταν στον αμέσως μετά την πυρκαγιά ναό διάφορη.

Από όσα εκθέσαμε παραπάνω προκύπτει ότι η έκταση της καταστροφής που προκάλεσε η πυρκαγιά ήταν ίση ή μεγαλύτερη από την καταστροφή της πυρκαγιάς του 1917⁴¹. Στην εκτίμηση της έκτασης της μεσαιωνικής ανοικοδόμησης θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, στην ανακατασκευή του 20ου αιώνα εφαρμόστηκαν, έστω και αποσπασματικά, οι αρχές της διατήρησης και ενσωμάτωσης των αρχαίων μερών και χρησιμοποιήθηκαν υλικά, όπως οπλισμένο σκυρόδεμα, άγνωστα στο Μεσαίωνα. Επομένως, είναι πειστική η θέση των Σωτηρίου για πλήρη αντικατάσταση των κεντρικών κιονοστοιχιών⁴², που συμφωνεί με τη διαπίστωση του Spieser ότι η παρεμβολή των πεσσών ανάμεσα στους κίονες υπήρξε αποτέλεσμα ενιαίου σχεδιασμού⁴³. Η χρήση στις νέες κιονοστοιχίες μαρμάρινων βάθρων, αντί συνεχούς στυλοβάτη, εμφανίζεται από τα μέσα ή το δεύτερο μισό του βου αιώνα, αλλά γενικεύεται στον 7ο και 8ο αι.⁴⁴. Η ποικιλία των μεγεθών στα κιονόκρανα και στους κορμούς των κίωνων μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι, όπως θα δείξουμε παρακάτω, η ανοικοδόμηση έγινε με τα μέσα των κατοίκων της πόλης και των τοπικών αξιωματούχων. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλο το υλικό προερχόταν από δεύτερη χρήση, ή ήταν ετερόκλητο και τυχαία τοποθετημένο: Υπάρχει κεντρικός σχεδιασμός και συμμετρία στη διάταξη των κιονο-

41. Οι απόψεις των Σωτηρίου, στο σημείο αυτό, έστω και αν αμφισβητούνται, έχουν ισχυρή βάση.

42. Η Βασιλική, σ. 144. Στο κείμενο γίνεται φανερό ότι αντικαταστάθηκαν όλοι οι κίονες και προστέθηκαν δυο ζεύγη πεσσών.

43. Thessalonique, σ. 193-94. Ο ίδιος, προηγουμένως, σ. 182 κ.ε., αντιμετωπίζει την εναλλαγή πεσσών και κίωνων ως σπάνιο παλαιοχριστιανικό φαινόμενο, αντί ως μια συνήθη μορφή στα πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια. Άλλωστε κάποια από τα ανάλογα που προσφέρει για τον Άγιο Δημήτριο, ό.π., σ. 183 (Καλαμπάκα, Βέροια), αφορούν στην πραγματικότητα μεσοβυζαντινά κτίρια. Πρβ. Βελένης, "Η αρχιτεκτονική σχολή", σ. 54.

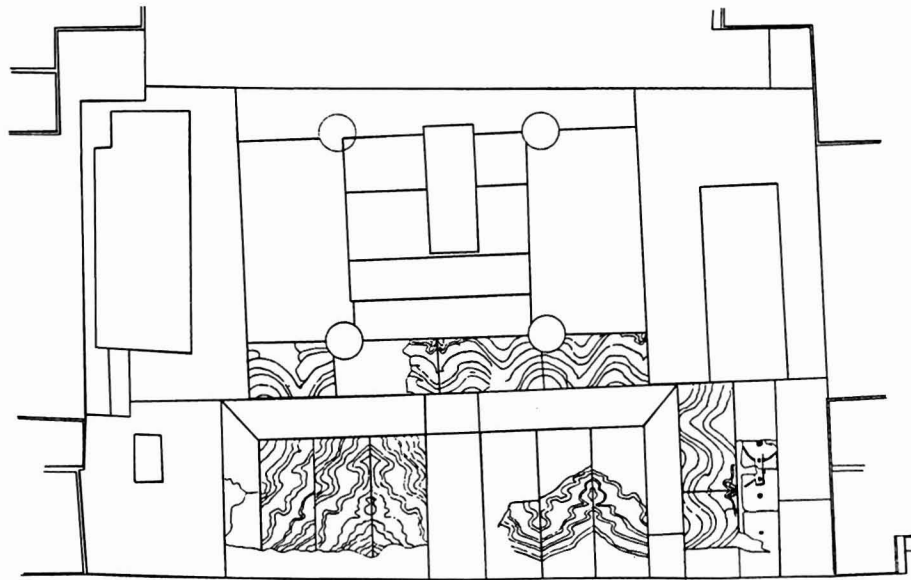
44. Στα πρώιμότερα παραδείγματα ανήκουν οι ναοί του Αγ. Απολλιναρίου στις Κλάσσεις και του Παρεντίου, ενώ αργότερα παρατηρούμε το ίδιο στο τέμενος του Βράχου, στο Τζαμί της Δαμασκού, στην ανοικοδόμηση της Αγ. Ειρήνης του 740 και σε Λογγοβαρδικούς ναούς: San Salvatore στη Brescia, X. Barral I Altet, *The Early Middle Ages*. Κολωνία, 1987, εικόνα στη σελ. 188.

κράνων⁴⁵, αλλά και των κιόνων⁴⁶. Η τοιχοποιία της ανοικοδόμησης είναι, όσο μπορούμε να βεβαιώσουμε, αμιγής πλινθοδομή. Στην ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά ανήκουν επίσης τα μαρμαροθετήματα του ισογείου, ενώ τα μαρμαροθετήματα των μεγάλων υπερώων και των υπερώων του νάρθηκα ανήκουν πιθανώς στη μετασκευή του 10ου αιώνα.

Τα ψηφιδωτά των ανατολικών πεσσών και το προσκύνημα

Τα ψηφιδωτά του ναού, ως αναθηματικά, ανήκουν σε διάφορες εποχές, εντάσσονται ωστόσο σε δυο μεγάλες ομάδες: Τα πριν και τα μετά την πυρκαγιά του ναού. Για τη θέση και τη λειτουργία των ψηφιδωτών έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις, που αφήνουν, ωστόσο, αρκετά ερωτηματικά. Ειδικότερα θα μας απασχολήσουν τα ψηφιδωτά της δεύτερης περιόδου, που σχετίζονται με την ανοικοδόμηση του ναού. Τα περισσότερα βρίσκονται συγκεντρωμένα στις τρεις πλευρές των δυο δυτικών πεσσών του Βήματος (εικ. 1). Η βόρεια πλευρά του βόρειου πεσσού και η νότια του νότιου έμεναν ακόσμητες. Τα ψηφιδωτά δεν αποτελούσαν οργανικό τμήμα του διακοσμητικού προγράμματος του ναού, το οποίο στο μέσο κλίτος αποτελούνταν από ορθομαρμάρωση και στα πλάγια από ζωγραφικό φυτικό διάκοσμο, σταυρούς, παγώνια και αγγεία. Το μεγάλο ύψος στο οποίο βρίσκονται οι πίνακες των πεσ-

Εικ. 2. Κάτοψη του δαπέδου του Βήματος (Α. Ζάχος)

σών σε σχέση με το δάπεδο, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη ότι το δάπεδο του 7ου αιώνα ήταν χαμηλότερο απ'το σημερινό, δεν μας επιτρέπει να τους ερμηνεύσουμε ως προσκυνηματικές εικόνες. Οι πεσσοί δεν σχετίζονταν αρχικά με το φράγμα του Βήματος· άλλωστε, η εικονογράφησή τους δεν συμφωνεί με την πάγια εικονογράφιση του φράγματος του Βήματος: Δεν συνηθίζεται, απ'όσο γνωρίζω, η εικονογράφιση των πλαγίων, ή της ανατολικής-πίσω όψης των πεσσών του Βήματος και οι ψηφιδωτοί πίνακες της δυτικής όψης, είτε πρόκειται για τους αγίους Σέργιο και Δημήτριο, ή για τους αγίους Σέργιο και Βάκχο, ή, μήπως, για τους Σέργιο και Γεώργιο⁴⁷, δεν έχουν καμιά σχέση με την εικονογράφιση που συνηθίζεται στις θέσεις αυτές. Ωστόσο οι πίνακες αυτοί πείθουν ότι έγιναν στο πλαίσιο του ίδιου εικονογραφικού προγράμματος: Βρίσκονται στο ίδιο ύψος, έχουν, οι αντίστοιχοι εκάστου πεσσού, ίδιες διαστάσεις, πλαισιώνονται με παρόμοιες ταινίες ψηφιδωτού πλαισίου και όπου οι πίνακες βρίσκονται σε γειτονεύουσες πλευρές, οι επιφάνειες των ψηφιδωτών πινάκων φαίνεται να εφάπτονται χωρίς διαχωριστικό κενό⁴⁸.

Από την περιγραφή των "κτιστών" γνωρίζουμε ότι τα ψηφιδωτά των πεσσών έγιναν με την ευκαιρία της αποπεράτωσης του ναού, επομένως σε θέσεις που είχαν εξαρχής προβλεφθεί γι'αυτά και δεν αποτελούσαν ευκαιριακές προσθήκες στη διακόσμηση⁴⁹. Οι ψηφιδωτοί πίνακες των δυτικών πεσσών του Βήματος, επομένως, δεν τοποθετήθηκαν ευκαιριακά, ούτε ως μέρος του διακοσμητικού προγράμματος, ούτε για λειτουργικούς λόγους, τουλάχιστο

45. Οι απόψεις του Spieser σχετικά είναι απόλυτα βάσιμες. Βλ. σχετ., Thessalonique, σ. 209 κ.ε.

46. Ο κεντρικός χώρος που πλαισιώνεται από τέσσερις κίονες θεσσαλικού μαρμάρου θα μπορούσε στην ανωδομή να διακρίνεται από την υπόλοιπη στέγη πράγμα που ενισχύεται από τη διάταξη των παραθύρων του φωταγωγού. Πρβ. Βελένης, "Η αρχιτεκτονική σχολή", σ. 54.

47. Στην άνω παρυφή του ψηφιδωτού πίνακα, πάνω σε αρχαίο κονίαμα, σώζεται γραπτή επιγραφή: Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ.

48. Οι Σωτηρίου, Η βασιλική, σ. 193 κ.ε., δέχονται κάποια χρονική απόσταση στην κατασκευή των ψηφιδωτών, θεωρούν, ωστόσο, ότι δεν απέχουν σοβαρά, με κατ'άι νεότερο αυτό της Παναγίας με τον άγιο Θεόδωρο. Σαφέστερος, ο Ξυγόπουλος (the Mosaics of the Church of St Demetrius at Thessaloniki, 1969) θεωρεί ότι όλα τα ψηφιδωτά ανήκουν στην ίδια περίοδο, με μικρή απόσταση μεταξύ τους.

49. Είναι χαρακτηριστική η απορία του Spieser στο, Thessalonique, σ. 198: "Il est étonnant de trouver une inscription commémorant la reconstruction d'une église placée tellement à l'écart et d'une manière qui paraît tellement fortuite, c'est à dire sans qu'elle soit mise en valeur que ce soit dans l'abside ou le narthex ou les murs de la nef principale."

λόγους που να σχετίζονται με τη συνήθη λειτουργική πρακτική⁵⁰. Μπορούν να ερμηνευθούν, ωστόσο, με τα τελετουργικά δρώμενα της εορτής του αγίου Δημητρίου. Οι γραπτές πηγές που μας πληροφορούν γι' αυτά είναι όψιμες, είναι όμως πολύ πιθανόν ότι σ' αυτές διατηρήθηκαν αρχαίοι λατρευτικοί τύποι. Πρόκειται για τους Λόγους του Γρηγορίου Παλαμά και του Κωνστ. Αρμενοπούλου⁵¹ στον άγιο Δημήτριο και, κυρίως, την “Διάταξιν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ ἐν τῇ ἀγιωτάτῃ τοῦ Θεοῦ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης” του Συμεών Θεσσαλονίκης, μέσα στην οποία ένα τμήμα αφιερώνεται στα δρώμενα στο ναό του Αγίου Δημητρίου, με τίτλο, “Ἀκριβῆς διάταξις τῆς ἐορτῆς τοῦ ἀγίου Δημητρίου”⁵². Στους Λόγους των Παλαμά και Αρμενοπούλου μαθαίνουμε για την πορεία της λιτανευτικής πομπής, η οποία ξεκινώντας από το ναό της Καταφυγής, που βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της πόλης κοντά στη Λεωφόρο, τη σημερινή Εγνατία, και πιθανώς κοντά στην Παναγία των Χαλκίων⁵³ προχωρούσε κατά μήκος της Λεωφόρου και στάθμευε στην Αχειροποίητο. Από εκεί στρεφόταν προς Βορρά και, δια της καθέτου που σήμερα ονομάζεται Αγίας Σοφίας, έφθανε στον Άγιο Δημήτριο. Σύμφωνα με την κατεύθυνση της προσέγγισης, η πομπή έφθανε στο ναό από τη νοτιοανατολική πλευρά του. Για την είσοδο στο ναό, ο Συμεών αναφέρει ότι η πομπή εισερχόταν από το “μέγα προπύλαιον, όπου το χαμπαναρείον”⁵⁴. Δεν γνωρίζουμε τη θέση του προπύλου, ασφαλώς όμως βρισκόταν στη νότια ή νοτιοανατολική πλευρά⁵⁵, όπου υπήρχαν ελεύθερες όψεις και βρισκόταν οι κύριες θύρες του κτιρίου. Όσο για το “χαμπαναρείον” είναι πιθανόν ότι βρισκόταν στην κατεδαφισμένη προβολή

50. Δεν αρκούν, εδώ, οι εξηγήσεις του Cormack, Writing, 93. Οι προσκυνηματικές εικόνες στην πρόσοψη του φράγματος είναι συνήθεια από το 10ο αιώνα και, εκτός από εκείνες που βρίσκονται στα δυτικά μετώπα των πεσσών του Βήματος, είναι συνήθως φορητές και μπαίνουν μετά το διάκοσμο των τοίχων.

51. Α. Ξυγγόπουλος, Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1949, σ. 8 κ.ε., όπου παρατίθενται αποσπάσματα και των δυο λόγων.

52. Δημοσιεύθηκε από τον Β. Λαούρδα, στο Γρηγόριος ο Παλαμάς, Σεπτ.-Οκτ. 1956, 326-334.

53. Οι γνώσεις μας για την Καταφυγή δεν πλουτίστηκαν σημαντικά μετά την εργασία του Ξυγγόπουλου, “Καταφυγή - Αχειροποίητος” Μακεδονικά 4, 1955-60, 441 κ.ε.

54. Λαούρδας, “Ακριβής διάταξις”, σ. 329,65.

55. Προξενεί και σήμερα εντύπωση ο όγκος των σπασμένων θόλων κάτω από τον εξωτερικό τοίχο του νότιου πτερυγίου. Θεωρώ απίθανο ότι οι θόλοι καταστράφηκαν από φυσικά αίτια. Αν η καταστροφή οφείλεται σε ανθρώπινη παρέμβαση, τότε η προβολή, εκτός από το κλιμακοστάσιο, φιλοξενούσε επίσης το “χαμπαναρείον” του Συμεώνος, που καταστράφηκε κατά τη μετατροπή του ναού σε τζαμί.

στη ΝΑ γωνία του νοτίου κλίτους⁵⁶. Αλλωστε, πριν από την ίδρυση του παρεκκλησίου του Αγ. Ευθυμίου, στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα⁵⁷, η μεγαλοπρεπέστερη είσοδος στο ναό, με τη μνημειακή κλίμακα πλάτους 5,70μ., βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του νοτίου πτερυγίου. Η είσοδος αυτή παρέλαβε τη ροή των προσκυνητών, όταν με την ανύψωση της στάθμης του ανατολικού δρόμου και την επέκταση του ναού προς την ανατολή με τις συναφείς μεταβολές στη νότια και ανατολική πλευρά, το αρχαίο ανατολικό αίθριο καλύφθηκε με θόλους και βυθίστηκε έχοντας πλέον πάρει τη μορφή της κρύπτης. Αλλά και μετά την ίδρυση του ναΐσκου, τον 10ο αι, οι περισσότερες είσοδοι του ναού βρίσκονταν στην ανατολική και τη νότια πλευρά. Επομένως, η κατεύθυνση της προσέγγισης των προσκυνητών παρέμεινε η ίδια ως την παλαιολόγεια περίοδο⁵⁸.

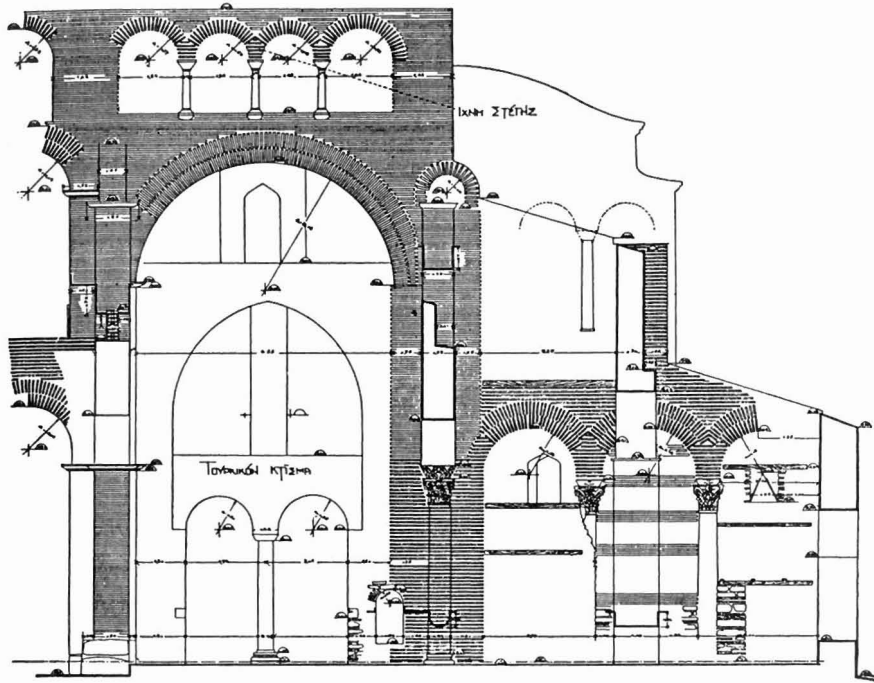
Οι προσκυνητές από τη ΝΑ είσοδο εισέρχονταν στο νότιο πτερόγιο (Εικ. 4) δεν μπορούσαν να περάσουν κατευθείαν στο νότιο κλίτος του ναού, διότι τα δάπεδα των κλιτών, των στοών και του εσωτερικού του εγχαρσίου βρίσκονταν σε διαφορετικές στάθμες⁵⁹. Η μόνη διέλευση είναι διαμέσου του σημερινού Ιερού Βήματος. Οι προσκυνητές περνούσαν λοιπόν από τη βόρεια πλευρά του πτερυγίου, έκαμπταν δεξιά εμπρός από το νότιο πεσό, διέρχονταν ανάμεσα στον πεσό και το φράγμα του Βήματος και κατευθύνονταν προς βορρά, εμπρός από το Βήμα. Τη διαδρομή αυτή επιβεβαιώνουν οι ενδείξεις από τις έρευνες των Σωτηρίου. Στις εικόνες 39 και 41 και στον πίν. V της δημοσίευσης διακρίνεται σε απόσταση περίπου 1,40 μ. από τον νότιο πεσό, ανάμεσα στις πλάκες του μεταγενέστερου δαπέδου, τμήματα στυλοβάτη με κατεύθυνση από ανατολών προς δυσμάς, που έφερε ίχνος έδρασης κίονα και εγχοπές για θωράκια με κατεύθυνση προς δυσμάς και πιθανώς δεύτερο ίχνος, πεσσίσκου, σε απόσταση 0,80 μ. δυτικά από το πρώτο (Εικ. 2). Το φράγμα αυτό καταστρέφεται από την κλίμακα καθόδου στην

56. Για το πρότυπο αυτό μας πληροφορεί είδηση στην εφημερίδα “Φάρος”, τεύχος 931, της 3/4/1885 από τον Φ. Πιάτσα. Σύμφωνα με αυτήν, στη γωνία των οδών Μιδάτ (Αγίου Δημητρίου) και Αγ. Νικολάου, είκοσι βήματα από το ναό βρέθηκε, σε βάθος 5 μ. “πύλη μεγίστη, ης μόνον το πλαίσιον σώζεται, συγκενμένη εκ παρίων μαρμάρων μονοκομμάτων...”. Οφείλω την πληροφορία στον Π. Νίγδελι.

57. Γ. Βελένης, Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. (Διδ. Διατριβή) Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 131 κ.ε. Επίσης, Ν. Μουτσόπουλος, “Το παρεκκλήσι του Αγ. Ευθυμίου στη βασιλική του Αγ. Δημητρίου” “Χριστιανική Θεσσαλονίκη” Γ΄ Επιστημονικό Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 134-174.

58. Α. Ξυγγόπουλος, “Καταφυγή - Αχειροποίητος” Μακεδονικά 4, 1955-60, σ. 410 κ.ε. και 441 κ.ε.

59. Το δάπεδο του πτερυγίου βρισκόταν 0,6 μ. χαμηλότερα από το δάπεδο των κλιτών. Η Βασιλική, σ. 125.

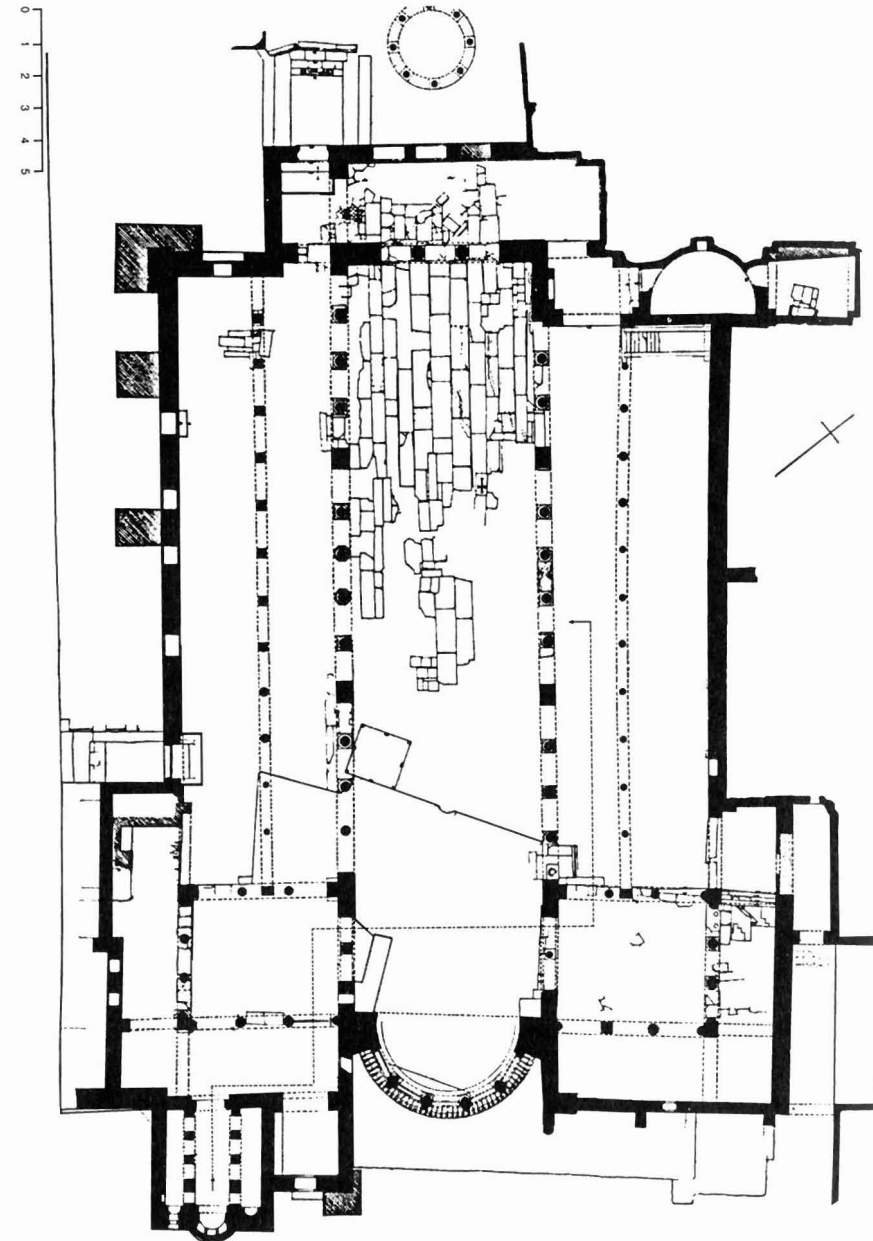

Εικ. 3. Τομή κατά μήκος του νοτίου πτερυγίου προς Ν (Α. Ζάχος)

κρύπτη, η οποία συνδέεται με την κατασκευή του παρεκκλησίου της κρύπτης. Αφετέρου, στη βόρεια πλευρά και σε ανάλογη απόσταση από το βόρειο πεσσό, όπως διακρίνεται στο σχέδιο της δημοσίευσης και στη φωτογραφία που εικονίζει το εύρημα της αρχαιότερης αφίδας, υπήρχε βάση στερέωσης κιονίσκου ή πεσσίσκου, που λογικά θα στήριζε φράγμα με την ίδια κατεύθυνση⁶⁰. Αυτό σημαίνει ότι την εποχή εκείνη μεσολαβούσε στενός διάδρομος ανάμεσα στα βόρειο και νότιο σκέλη του φράγματος και τους δυτικούς πεσσούς, για τον οποίο δεν υπάρχει προφανής λόγος ύπαρξης άλλος από τη διέλευση πιστών. Πρέπει να έχουμε υπόψη ότι η επικοινωνία του χώρου του Βήματος με τα πτερύγια, ή τουλάχιστον το νότιο, δεν ήταν ελεύθερη, διότι ανάμεσά τους υπήρχε φράγμα. Όχι το μαρμάρινο τοξωτό που υπέθεσαν οι Σωτηρίου⁶¹, αλλά συμπαγής τοίχος,

60. Πρβ. Η Βασιλική, εικ. 39 και 11. Το φράγμα με διαδρόμους από βορρά και νότο πιστεύουν οι Σωτηρίου ότι ανήκει στη φάση του 7ου αι., ο.π., εικ. 60.

61. Πρβ. Η Βασιλική, σ. 176 κ.ε., εικ. Εχω υποστηρίζει. Το προσκύνημα του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 144 κ.ε., ότι τα γλυπτά μέλη που προτείνουν ως διάφραγμα οι Σωτηρίου ανήκουν στο μεσοβυζαντινό μαρμάρινο κιβώριο.

Εικ. 4. Κάτοψη του ναού προ του 1917 (George)

Εικ. 5. Ψηφιδωτό του αγίου Δημητρίου με διάκονο(Σωτηρίου)

όπως προκύπτει από παλιά φωτογραφία του χώρου στον προ του 1917 ναό, που δείχνει την αρχαιότερη τοιχοποιία στα κατώτερα μέρη του γεμίσματος του τόξου και τη συνέχισή της με λεπτότερη των τόξων του νεότερου διβήλου, καθώς και την ύπαρξη μικρής τοξωτής θυρίδας στο πλάτος του ανατολικού ποδαρικού του νότιου τόξου του Βήματος (Εικ. 3 και 4). Τα διαφράγματα των μεγάλων τόξων που καθαιρέθηκαν κατά την αναστύλωση του ναού ως τουρκικά, φαίνεται ότι είχαν αρχή βυζαντινή. Οι Σωτηρίου διαφωνούν με την άποψη του Diehl⁶² ότι το κατώτερο μέρος των διαφραγμάτων είναι βυζαντινό, αλλά η αιτιολόγησή τους δεν είναι πειστική⁶³. Ακολουθώντας, οι προσκυνητές περνούσαν, προφανώς από ένα άνοιγμα παρόμοιο με το προηγούμενο, ανατολικά από τον βόρειο πεσσό και εισέρχονταν στο ναό, όχι από το κεντρικό, αλλά από το πρώτο βόρειο κλίτος. Στα δεξιά τους, στα μέτωπα της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας έβλεπαν διάκοσμο, ο οποίος, στα τέσσερα ανατολικά τόξα εικόνιζε ζωγραφικά το μαρτύριο του Αγίου⁶⁴, ενώ στα υπόλοιπα σώζονταν ως το 1917 τα αναθηματικά ψηφιδωτά που, όπως είπαμε παραπάνω, τοποθετούνται πριν από την πυρκαγιά. Στο κρισιμότερο σημείο της πορείας, ένα μετακίονιο διάστημα πριν από το κιβώριο, οι πιστοί συναντούσαν μια προσθήκη της 2ης φάσης στο παλιότερο ψηφιδωτό, τα μετάλλια με την επιγραφή, *Επι χρόνων Λέοντος*⁶⁵, και εισέρχονταν στο επόμενο διάστημα στο μέσο κλίτος για να προσκυνήσουν στο κιβώριο. Η πορεία αυτή επεβίωσε, όπως είδαμε, ως τις έσχατες μέρες του Βυζαντίου, με τη μορφή, όπως τη διασώζει ο Συμεών Θεσσαλονίκης⁶⁶, της πομπής στην τελετή της εορτής του Αγίου, η οποία βρίσκει έτσι μια λογική εξήγηση.

62. Les monuments de Salonique, σ. 82. Η Βασιλική, σ. 115

63. Οι Σωτηρίου, ό. π., σ. 115, εξηγούν τη χρονολόγησή τους με το εύρημα εντοιχισμένων στα ποδαρικά του βόρειου τόξου κίονα και βάσης από προγενέστερο δίβηλο διάφραγμα.

64. Π. Παπαγεωργίου, "Μνημεία της εν Θεσσαλονίκη λατρείας του μεγαλομάρτυρος αγίου Δημητρίου" BZ 17, 1908, 325. Οι τοιχογραφίες ήταν παλαιολόγειες. Άλλωστε το τμήμα εκείνο της κιονοστοιχίας είχε ξανακτισθεί σε μεταγενέστερα χρόνια (Η Βασιλική, σ.95). Είναι, όμως, πολύ πιθανό ότι επαναλήφθηκε στο σημείο αυτό η αρχαία διακόσμηση (Ξυγγόπουλος, Ο εικονογραφικός κύκλος της ζωής του αγίου Δημητρίου, σ. 58. Ο Παπαγεωργίου, BZ 17, 1908, σ. 335, αναφέρει: Σημειώσαι δε και ότι εν τη τοιχοποιία των αφίδων τρία διακρίνονται των εμβάφων εικόνων τα αλληπάλληλα στρώματα).

65. Την κρίσιμη θέση του ψηφιδωτού επισημαίνει ο Cormack, Writing in Gold σ. Παράλληλα, ο ίδιος, "Decoration", 41, δεν μπορεί να εξηγήσει την προσθήκη - αντικατάσταση και επισημαίνει τα προβλήματα που δημιουργεί στη συνοχή της εικονογράφησης.

66. Β. Λαούρδας, "Ο πολιούχος της Θεσσαλονίκης μεγαλομάρτυς Δημήτριος" Γρηγόριος ο Παλαμάς 9ος-10ος/1956, 321 κ.ε. Διαβάζουμε: "...η πομπή ..εισέρχονται τον ναόν από της πλαγίας της εκ του άμβωνος. Εισερχόμενοι και κατερχόμενοι τον ναόν προσκυνούσι τον τάφον. Είτα άνεισιν ο αρχιερεύς εις την ανα-

Εικ. 6. Τμήμα ψηφιδωτών της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας (Σωτηρίου)

Η πυρκαγιά και η ανοικοδόμηση του ναού

Οι επιγραφές των ψηφιδωτών που σχετίζονται με την επισκευή του ναού ρίχνουν φώς όχι μόνον στη λειτουργία των ψηφιδωτών, αλλά και στη χρονολόγηση της ίδιας της επισκευής, διότι η οργάνωση και η επαναλειτουργία του προσκυνήματος ήταν ασφαλώς πρώτη στη ανάγκη μετά την πυρκαγιά. Αμέσως μετά την είσοδο στο ναό, οι προσκυνητές αντίκριζαν τον ψηφιδωτό πίνακα του αγίου Δημητρίου με διάκονο (Εικ. 5), τη χειρονομία του οποίου ορθά επρόσεξε ο Παπαζώτος, για την πρόδηλη κίνηση του δεξιού χεριού του διακόνου και τη λανθάνουσα στροφή του δεξιού μισού του σώματός του προς βορρά, στο εσωτερικό του ναού⁶⁷. Η παράσταση αυτή, σήμερα απομονωμένη και δυσπρόσιτη είναι πλέον δυσερμήνευτη, φαίνεται όμως σαν να υποδέχεται και να οδηγεί με τη χειρονομία του διακόνου, τους εισερχόμενους προς το εσωτερικό του ναού. Η επιγραφή του πίνακα: *Πανόλβιαι Χριστού μάρτυς, φιλόπολις, φροντίδα τίθη κ(αι) πολιτών κ(αι) ξένων*, υπομνηματίζει την εικόνα και τονίζει τον υπερτοπικό χαρακτήρα του προσκυνήματος. Η διατύπωση αυτή αποκτά νόημα μόνον μετά το αίσιο τέρμα των γεγονότων του 7ου αιώνα και την ευρύτερη διάδοση της τιμής του Αγίου.

βάθραν .." Επίσης, Πελεκανίδης, "Παρατηρήσεις τινές εις Συμεών Θεσσαλονίκης" Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας Θεσσαλονίκη, 1977, σ. 295 κ.ε. Σύμφωνα με τον Πελεκανίδη, "αι πλάγια" του Συμεώνος είναι τα περύγια του εγκασίου. Όσο για τον άμβωνα, βρισκόταν πιθανότατα στη νότια πλευρά του μέσου κλίτους (πρβ. R. Farioli, "Gli amboni della Grecia" FelRav 137/8, 1989, s. 171)

Στην επιγραφή του ψηφιδωτού πίνακα, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νότιου πεσσού και είναι ισούψης, σύγχρονος με τον προηγούμενο και λειτουργεί συνδυαστικά μ' αυτόν στο πλαίσιο του ίδιου εικονογραφικού προγράμματος⁶⁸, παρουσιάζονται, σύμφωνα με την επιγραφή, ο επίσκοπος και ο έπαρχος της πόλης ως "κτίσται" του ναού· το στοιχείο θεωρείται αποφασιστικό για τη σύνδεση της πυρκαγιάς και της ανακατασκευής του ναού με το ~ 620: "Κτίστας θεωρείς του πανενδόξου δόμου εκείθεν ένθεν μάρτυρος Δημητρίου/ του βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν) μετατρέποντος κ(αι) πόλιν λυτρούμενου." Το ιστορικό - πληροφοριακό πρόγραμμα των δυο ψηφιδωτών πινάκων ολοκληρώνεται με την προσθήκη τριών μεταλλίων με επιγραφή στο ψηφιδωτό της βόρειας κιονοστοιχίας, η οποία, σύμφωνα με ομόφωνη εκτίμηση, εντέθηκε στο σημείο εκείνο εκ των υστέρων (εικ. 6)⁶⁹. Εδώ εικονίζονται, μαζί με τον άγιο Δημήτριο, ο ίδιος διάκονος και ο επίσκοπος των πινάκων του νότιου πεσσού, εδώ όμως "κατάτι πολιώτεροι"⁷⁰. Η επιγραφή που συνοδεύει τα μέταλλα⁷¹ αναφέρεται στην αποπεράτωση του ναού μετά από μια καταστροφή εξαιτίας πυρκαγιάς συμπληρώνει, επομένως, νοηματικά και λογικά την επιγραφή των "κτιτόρων": *Επί χρόνων Λέοντος ήβωντα βλέπεις/ καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναὸν Δημητρίου*. Η επιγραφή τονίζει την πλήρη αποκατάσταση, την ακμή (ήβη), του ναού μετά την πυρκαγιά που είχε συμβεί *σ'ένα κάπως μακρινό παρελθόν (καυθέντα το πρὶν)* και εξηγεί ότι η ολοκλήρωση των έργων έγινε *"ἐπὶ χρόνων Λέοντος"*⁷². Οι δυο εκ-

67. "Το ψηφιδωτό των κτητόρων", σ. 366.

68. Θ. Παπαζώτος, "Το ψηφιδωτό των κτιτόρων του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης" Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη, 1983, 365-376. Ωστόσο, οι πίνακες δεν ήταν ορατοί ταυτόχρονα, αλλά διαδοχικά, διότι ανάμεσά τους παρεμβαλλόταν η παραστάδα του ποδαρικού του μεγάλου τόξου και το τύμπανο του τόξου ανάμεσα στα ποδαρικά ήταν κλειστό.

69. Cormack, *The Byzantine Eye*, II, σ. 71. Αντίθετα με τη θέση του Cormack, θεωρώ ορθή την άποψη του Spieser, *Thessalonique*, ότι η γραμμή καταστροφής και αποκατάστασης της ψηφιδωτής ζωφόρου σε όλο το μήκος της επιφάνειας κοντά στο άνω πλαίσιο, η οποία κατά κοινή εκτίμηση συνδέεται με την προσθήκη των μικρών υπερώνων, είναι μεταγενέστερη από την ένθεση των τριών μεταλλίων.

70. Σύμφωνα με τους Σωτηρίου, Η Βασιλική, σ. 197. Οι Σωτηρίου επισημαίνουν την πολιότητα του διακόνου, αβίαστα όμως, το ίδιο ισχύει και για τον επίσκοπο.

71. Σώθηκε από την πυρκαγιά του '17, και βρίσκεται στο Μουσείο της κρύπτης του ναού.

72. Πολύ πρόσφατα ο Γ. Βελένης πρότεινε μια διαφορετική ερμηνεία της επιγραφής, καθώς και αυτής των κτιτόρων, στο ΚΑ' πανελ. Ιστορικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη, 2000.

κλησιαστικοί που εικονίζονται στα μετάλλια συνδέονται, λοιπόν, με την αποπεράτωση των εργασιών, αλλά και με τη διαδικασία της ανακατασκευής του κτιρίου που προηγήθηκε⁷³.

Η ως τώρα ερμηνεία της πρώτης επιγραφής συνδέει τη διατύπωση του κειμένου με την θαυματουργή επέμβαση του Αγίου για τη σωτηρία της πόλης από τη θαλάσσια πολιορκία των Σλάβων, που περιγράφεται στο πρώτο Θαύμα της 2ης Συλλογής, του Ανωνύμου και τοποθετείται στα 613-15⁷⁴. Η ερμηνεία αυτή δέχθηκε, πρόσφατα, αμφισβήτηση⁷⁵. Πράγματι, η ποιητική διατύπωση, *βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλω(ν)*, λειτουργεί ως λογοτεχνικό σχήμα και δεν αφορά μια συγκεκριμένη ναυτική επιχείρηση, αλλά αναφέρεται γενικά στις βίαιες περιπέτειες (*βάρβαρον κλύδωνα*), που συντάραξαν την πόλη από τις εναντίον της επιχειρήσεις των βαρβάρων (*βαρβάρων στόλω(ν)*). Επομένως, η επιγραφή των “κτιτόρων”, στο μέρος που αφορά τον άγιο Δημήτριο, πρέπει να συναριθμηθεί στις παμπληθείς αναφορές του Αγίου ως “σωσιπόλιδος”, που τον συνοδεύουν σ’ όλη την πρώιμη βυζαντινή περίοδο⁷⁶ και να αποσυνδεθεί από την άμεση αναφορά σε κάποιο συγκεκριμένο γεγονός σλαβικής επιδρομής. Είναι, επίσης, λογικό να υποθέσουμε ότι κατά το χρόνο της σύνταξης της επιγραφής το λυτρωτικό έργο του Αγίου είχε ολοκληρωθεί και οι βαρβαρικές επιδρομές ανήκαν πλέον στο παρελθόν, έστω το κοντινό. Επομένως οι “κτίσται” και η πυρκαγιά των ψηφιδωτών επιγραφών δεν είναι ανάγκη να συσχετιστούν με τη γνωστή από το τρίτο Θαύμα της 2ης Συλλογής πυρκαγιά του ναού⁷⁷, αφού οι απειλές των επιδρομών στις οποίες αναφέρεται η επιγραφή των “κτιστών” διάρκεσαν επί πολύ χρόνο⁷⁸. Φαίνεται, επίσης, ότι η προσθήκη των μεταλλίων στα ψηφιδωτά της βόρειας μικρής κιονοστοιχίας έγινε λίγο αργότερα από τους δυο πίνακες του νότιου πεσσού και η απόσταση, πι-

73. Ο κτίστης, ή κτήτωρ, μπορούσε να κτίσει εκ βάθρων, ή να επισκευάσει ένα κτίριο. Πρβ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, 1991, σ. 1160 (λ. ktetor, ktistes).

74. P. Lemerle, *Recueils II*, σ. 94. Βλ. επίσης, Μπακιρτζής-Σιδέρη, *Θαύματα*, σ. 400 κ.ε.

75. Ο Χ. Μπακιρτζής, “..Βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων..” Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο, *Βυζαντινά* 13,2, ορθά αμφισβητεί ότι η διατύπωση της επιγραφής μπορεί να αναφέρεται σε ένα μόνο γεγονός και ότι η λέξη στόλων αναφέρεται ειδικά σε ναυτικό εγχείρημα

76. Αρκεί να αναφέρουμε το απολυτίκιο του Αγίου: Μέγαν εύρατο εν τοις κινδύνοις/ σε υπέρμαχον Θεσσαλονίκη/ αθλοφόρε τα έθνη τροπούμενος/

77. Lemerle, *Recueils II*, σ. 104 κ.ε.

78. Σύμφωνα με το Lemerle, οι επιδρομές διάρκεσαν τουλάχιστον ως το έτος 678: *Recueils II*, σ. 128 κ.ε.

στεύω, προδίδεται, όπως παρατήρησαν και οι Σωτηρίου⁷⁹, στη διαφορά ηλικίας ανάμεσα στα πορτραίτα των εκκλησιαστικών του νότιου πεσσού και σ’ αυτά των μεταλλίων της βόρειας κιονοστοιχίας. Αν τώρα, αναζητήσουμε μια στενότερη τοποθέτηση των ψηφιδωτών πάνω σε τεχνοτροπικά κριτήρια θα δούμε ότι, ενώ η ανοικοδόμηση του ναού τοποθετείται σταθερά στο ~620, οι προτάσεις για χρονολόγηση των ψηφιδωτών κυμαίνονται στα μέσα του αιώνα ή και αργότερα⁸⁰. Αφετέρου η πλησιέστερη σύγκριση με τα ψηφιδωτά αυτά είναι του παρεκκλησίου του Αγ. Βεναντίου στο Λατερανό (642-649), ή του παρεκκλησίου του πάπα Ιωάννη VII στο Βατικανό (705 - 707)⁸¹.

Η ταυτότητα των δυο κτιτόρων δεν είναι γνωστή: τα ονόματά τους δεν σώθηκαν και για τον επίσκοπο έχει διατυπωθεί από τους Σωτηρίου η υπόθεση⁸² ότι είναι ο Ιωάννης, συγγραφέας της 1ης Συλλογής των Θαυμάτων, ή ένας διάδοχός του, ενώ για τον ανώνυμο έπαρχο του ψηφιδωτού των “κτιστών” η πλειονότητα των ερευνητών⁸³ ακολούθησε την άποψη του Tafrafi, ο οποίος τον ταύτισε με τον Λέοντα της δεύτερης επιγραφής, με τη βοήθεια ενός τίτλου στο άνω περιθώριο της σελ. 162r του Paris. gr. 1517 από το 12ο αι.⁸⁴, στο κείμενο του 3ου Θαύματος της 2ης Συλλογής, όπου αναφέρεται στην εξεύρεση πόρων και εργατών για τη στέγαση του ναού⁸⁵. Αλλά η επίκληση πληροφορίας από χφ. του 12ου (ή μεταγενέστερου;) αι. για την ερμηνεία παλαιοχριστιανικής ψηφιδωτής επιγραφής έχει πολλά προβλήματα. Καταρχήν, η μνεία προσώπου χωρίς προσδιορισμό της ιδιότητάς του αφορά, κα-

79. Η Βασιλική, σ. 197.

80. Βλ. Σχετικά Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική τέχνη. Μνημειακή ζωγραφική*, σ.120 κ.ε.

81. Ο E. Kitzinger, “Byzantine Art in the Period between Justinian and Iconoclasm” στο, E. Kleinbauer, ed., *The Art of Byzantium and the medieval West*, 1976, σ. 176 κ.ε., ιδίως σ. 184 συγκρίνει τα ψηφιδωτά με αυτά του Αγ. Βεναντίου βασιζόμενος σε γενικά στυλιστικά κριτήρια και θέλοντας προκαταβολικά να μην απομακρυνθεί από το 1ο μισό του 7ου αιώνα. Πιο πρόσφατα, όμως, ο P. J. Nordhagen, “The Mosaics of John VII (705 - 707 A.D.)” *Studies in Byzantine and Early Medieval Painting* Λονδίνο, 1990, σ. 97 κ.ε., στηριζόμενος σε τεχνικές φύσεως παρατηρήσεις τοποθέτησε τα ψηφιδωτά πολύ κοντά σ’ αυτά του πάπα Ιωάννη VII.

82. Η Βασιλική, σ. 194

83. Αν και μερίδα ερευνητών προτίμησε να μην πάρει θέση (Σωτηρίου, Hoddinot, Lemerle),

84. Ο Tafrafi, “Sur la date de l’eglise et les mosaïques de Saint Demetrius de Thessalonique” *RevArch* 13 (4e serie) 1909, 83-101.

85. Lemerle, *Recueils I*, σ. 15 κ.ε., 18. Το κείμενο της σ. 162, ο.π., σ. 197 και 192, (μετάφρ. και σχόλια).

τά κανόνα, σε αυτοκράτορες. Ύστερα, αν ο Λέων ήταν επίσης και “κτίστης” του ναού, θάπρεπε να εικονίζεται επίσης και στα μετάλλια. Με την ίδια λογική θα έπρεπε στη δεύτερη επιγραφή να αναφέρεται και το όνομα του επισκόπου, εάν επρόκειτο για μια ακόμη παράσταση κτιστών. Φαίνεται, όμως, ότι η αναφορά, *επι χρόνων Λέοντος*, λειτουργεί απλά ως χρονικός προσδιορισμός και δεν συνεπάγεται κάποια σχέση του Λέοντα με το ναό ή με την επισκευή του. Τέλος, τίποτε δεν αποκλείει, εφόσον η πυρκαγιά και η αποπεράτωση του ναού δεν ήταν γεγονότα σύγχρονα, ότι ο “κτίστης” της επιγραφής του νότιου πεσσού λεγόταν πράγματι Λέων, όνομα κοινό στο Βυζάντιο, αλλά δεν συνέπιπτε με τον Λέοντα της επιγραφής των μεταλλίων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να ξανασυζητηθεί μια υπόθεση που είχε και παλιότερα προταθεί⁸⁶, σύμφωνα με την οποία, ο Λέων στην επιγραφή της μικρής κιονοστοιχίας, είναι ο αυτοκράτορας Λέων Γ⁸⁷, υπόθεση που είχε απορριφθεί με το σκεπτικό ότι, εφόσον η πυρκαγιά συνέβη στις αρχές του 7ου αιώνα, δεν μπορούσε να μεσολαβήσει τόσοσ πολύς χρόνος ως την αποπεράτωση του ναού⁸⁸. Έτσι είχε το θέμα της χρονολόγησης της δεύτερης φάσης του ναού, ώσπου πρόσφατα επιγραφικά σχόλια⁸⁹ στη, χαμένη σήμερα, δωρητήρια επιγραφή που βρέθηκε το 1885 στο ναό του Αγίου Δημητρίου, στην οποία αναφέρεται δωρεά αλυκής από τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό Β' υπέρ του ναού⁹⁰ μας βοηθούν να θέσουμε σε νέες βάσεις το ζήτημα. Παραθέτω μεταγραφή της επιγραφής σύμφωνα με το Spieser:

+Θεία δωρεά φιλοτιμηθείσα τῷ ἁγίῳ καὶ πανενδόξῳ μάρτυρι Δημητρίῳ παρὰ τοῦ τῆς ὅλης οἰκουμένης δεσπότης Φλαουίου) Ιουστινιανοῦ τοῦ θεοσφεροῦς καὶ εἰρηνοποιῶ βασιλέως τῆς ἀλικῆς τῆς θεοφυλάκτου ἡμῶν+/ πόλεως Θεσσαλονίκης ἐπὶ Πέτρου τοῦ ἁγιωτάτου αὐτῆς ἀρχιεπισκόπου.+ Ἐν ὀνόματι τοῦ κ(υρίου) καὶ δεσπότης Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) τοῦ Θε(ο)ῦ καὶ Σ(ωτῆ)ρ(ο)ς ἡμῶν αὐτοκράτ(ω)ρ εὐεργέτης εἰρηνικὸς Φλαύιος/ Ιουστινιανός πιστός ἐν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστῶ) τῷ Θε(ε)ῶ βασιλεὺς δωρεά τῷ σεπτῶ ναῶ

86. Την ερμηνεία πρότεινε ο Π. Παπαγεωργίου, “Μνημεία της εν Θεσσαλονίκη λατρείας του Αγίου Δημητρίου” BZ 17, 1908, 321-381.91 Ο.π., σ. 158. Όπως προτείνει ο Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 194-5, η πράξη δεν συντάχθηκε κατανάγκη στην αρχή της ινδικτιώνας.

87. P. Speck, “De miraculis Sancti Demetrii qui Thessalonicam profugus venit” *Varia 4 (Poikila Byzantina 12)* Βόννη, 1993, σ. 382.

88. O Cormack, *The Byzantine Eye*, I, σ. 44, ο Spieser, “Les Inscriptions de Thessalonique” TM 5, 1973, 155 και οι Ευγγόπουλος και Μπακιτζής στους οδηγούς του μνημείου.

89. “De miraculis”, σ. 368 κ.ε.

90. Σώθηκε σε απόγραφο του Purgold, που εκπονήθηκε αμέσως μετά την εύρεσή της. Βλ. J.-M. Spieser, “Inscriptions de Thessalonique” *Travaux et Mémoires* 5, 1973, σ. 154 κ.ε.

τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἐν ᾧ τὸ ἅγιον αὐτοῦ κα-
τάκειται λε(ί)ψανον. Πρώτην φροντίδα διὰ παντός/ κεκτημένοι περὶ τῆς
συστάσεως τῶν ἁγίων τοῦ Θε(ο)ῦ ἐκκλησιῶν ἐπ' αὐταῖς ταῦτα προϊέναι
βουλόμεθα ὅσα πρὸς παραμυθειᾶν αὐτῶν καὶ συστατικὴν τυγχάνουσιν
πρόνοιαν ἐντεῦθεν γὰρ/ πεπίσμεθα καὶ τον στέφαντα ἡμᾶς Θε(ο)ν εὐαρε-
στούμενον ὑπερασπιστὴν αἰεὶ γίνεσθαι τῆς ἡμῶν εὐσεβείας καὶ τὰς κατ'
ἐ(χθ)ρῶν δαψιλῶς ἡμῖν ἐπιχωρηγεῖν νίκας. Ἐπεὶ οὖν παραγεναμένον/ ἡμῶν
ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέων πόλει μετὰ τὴν τοῦ στέφαντος ἡμᾶς Θε(ο)ῦ
ὑπέρμαχον βοήθειαν πείραν σύμμαχον εἰληφότων ἡμῶν τοῦ ἁγίου μεγαλο-
μάρτυρος / Δημητρίου ἐν τοῖς παρ' ἡμῶν πραχθεῖσιν παρὰ τῶν αὐτοῦ τε καὶ
ἡμῶν πολεμίων διαφοροῖς πολέμοις, δίκαιον εἶναι κρίναντες ὡς συμμαχή-
σαντα ἡμῖν τοῖς τῆς/ εὐχαριστίας νῦν ἀνταμείψασθαι αὐτὸν δώροις,
DONAMUS τῷ σεπτῶ αὐτοῦ ναῶ, ἐν ᾧ καὶ τὸ ἅγιον αὐτοῦ ἀπόκειται λε(ί)-
ψανον, ἐμφανῶς τοῖς ἀποῦσιν τὴν οἰκειᾶν βοήθειαν χαριζόμενος, πᾶσαν
τὴν ἀλικὴν τὴν οὖσαν καὶ προσπαρακειμένην ἐν ταύτῃ τῇ Θεσσαλονικέων
μεγαλόπολει μετὰ πάντων τῶν ἀνηκόντων αὐτῇ/ ἐξ ὑπαρχῆς δικαίων ἐπὶ τὸ
ἔχεσθαι τὸν αὐτὸν σεβάσμιον αὐτοῦ [ναὸν τῆς αὐτῆς ἀλικῆς ἀπὸ τοῦ σε-
πτεμβρίου μηνὸς τῆς ἐνεστώσης δευτέρας ἐπινημήσεως καὶ εἰς τοὺς/ ἐξεῖς
ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους κυριεῦειν τε αὐτῆς καὶ δε[σπόζειν] καὶ
πᾶσαν αὐτὴν εἰς οἰκειὸν ἀποφέρεισθαι κέρδος ὀνόματι φωταγωγίας καὶ
διαρίων/ τοῦ θεοφιλοῦς κλήρου καὶ πάσης ἱερατικῆς ὑπουργίας, ἔτι δὲ κ[αὶ
ὀνόματι ἀ]νανεώσεως τοῦ εἰρημένου σεπτοῦ ναοῦ, μὴ ὀφείλοντος τοῦ
αὐτοῦ ἐνδόξου ναοῦ ἡγουν τοῦ κατ' α[ὐτὸν] θεοφιλοῦς κλήρου καθ' οἶον-
δήποτε τρόπον παρέχειν ἢ ἐπινοῖσθαι[ι οἶα]νοῦν συντέλειαν ἔνεκεν τῆς
παρὰ τῆς ἡμῶν γαληνότητος δεδωρημένης ἀλικῆς τῷ οἰωδῆποτε/ στρατιω-
τικῶ προσώπῳ διὰ τὸ ὡς εἴρηται ὑπὲρ τε φωταγ[ωγίας καὶ δι]αρίων τοῦ
θεοφιλοῦς κλήρου καὶ λοιπῆς ἐκκλησιαστικῆς χρείας φιλοτιμηθῆναι αὐτῶ
παρ' ἡμῶ(ν) τὴν τοιαύτην ἅπασαν παντελευθέραν ἀλικὴν [ὥστε ἐντεῦθεν
ἀδ]ιαλείπτως λειτουργούμενον τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον πρε-
σβεύειν διὰ παντός/ τῷ στέφαντι ἡμᾶς Θεῶ ὑπὲρ τῆς ἡμῶν εὐσεβοῦς βα[σι-
λείας, δηλουμέν]ων τῇ ἐπ[ι]δείξει καὶ μόνον τῆς παρούσης ἡμῶν εὐσεβοῦς
δωρεᾶς.

Η δωρεά εκκινεί από τη δεύτερη ινδικτιώνα, η οποία αρχίζει την 1η Σεπτεμβρίου 688⁹¹. Εχοντας υπόψει ότι ο Ιουστινιανός Β' εξεστράτευσε κατά των Σλάβων και διέμεινε στη Θεσσαλονίκη το 688/89⁹² και τη μνεία στην επι-

91. Ο.π., σ. 158. Όπως προτείνει ο Θεοχαρίδης, *Ιστορία της Μακεδονίας*, σ. 194-5, η πράξη δεν συντάχθηκε κατανάγκη στην αρχή της ινδικτιώνας.

92. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους 2 Θεσσαλονίκη 1993*, σ.98.

γραφή της βοήθειας που δέχθηκε ο αυτοκράτορας από τον Άγιο στους πολέμους του, δικαιολογείται η ενίσχυση της εύρυθμης λειτουργίας του ναού, εφόσον, βεβαίως, δεν υπάρχουν άλλες ανάγκες. Προτάσσεται προοίμιο, “Θεία δωρεά... του άγιωτάτου αυτής αρχιεπισκόπου”, όπου εξηγείται το περιεχόμενο της επιγραφής και τοποθετείται στους χρόνους του αρχιεπισκόπου Πέτρου. Είναι πιθανόν ότι μεσολάβησε χρονικό διάστημα από την απόλυση του εδίκτου ως την αναγραφή του στη μαρμάρινη πλάκα, διότι η χρήση του επιθέτου *αγιώτατος* για τον επίσκοπο σημαίνει ότι πιθανώς δεν είναι πια στη ζωή⁹³. Επίσης η αλλαγή στην τιτουλατούρα του αυτοκράτορα μπορεί να ερμηνευθεί ως συνέπεια μεταβολής ή χρονικής απόστασης ανάμεσα στο αρχικό έδικο και τη χάραξή του στην πλάκα. Στους στίχους 11-12 παραθέτονται οι σκοποί για τους οποίους θα δαπανηθούν οι πρόσοδοι διαβάζουμε: “.. *ονόματι φωταγωγίας και διαρίων.../ του θεοφιλοῦς κλήρου και πάσης ἐκκλησιαστικῆς ὑπουργίας ἔτι δὲ κ[αὶ] ὀνόματι ἀνανε]ώσεως τοῦ εἰρημένου σεπτοῦ ναοῦ..*”. Με τον όρο *ανανέωσις*, εννοείται προφανώς η επισκευή ή διακόσμηση του ναού⁹⁴, δημιουργούνται, όμως, μερικές δυσκολίες: Είναι ασύνηθες ότι ένα μεγάλης κλίμακας έργο, που γίνεται εφ’άπαξ καλύπτεται από μια, πιθανώς ετήσια, τακτική πρόσοδο· επίσης, είναι παράδοξο ότι βρίσκεται ο όρος στην τελευταία θέση και φέρεται σε ιδιαίτερη πρόταση με σειρά συνδέσμων, έτι δε και, τη στιγμή που αφορά έργο πολύ σημαντικότερο από την φωταγωγία, ή τους μισθούς των κληρικών του ναού. Επιπλέον, στο στίχο 14, όπου επαναλαμβάνονται οι σκοποί της δωρεάς ο όρος της ανανέωσης του ναού παραλείπεται⁹⁵. Η συντακτική και εννοιολογική ανωμαλία βρίσκει μιαν εξήγηση αν δεχθούμε ότι ο όρος της ανανέωσης δεν υπήρχε στη αρχική δωρεά και προστέθηκε αργότερα για να καλυφθεί μια ανάγκη που ανέκυψε στο μεταξύ⁹⁶. Δηλαδή η διακόσμηση για την οποία γίνεται λόγος στην επιγραφή μπορεί να ανέκυψε ως ανάγκη μέσα στο διάστημα ανάμεσα στην απόλυση του εδίκτου και τη, δεύτερη χάραξη στην πλάκα και για το σκοπό αυτό προστέθηκε στην αυτοκρατορική δωρεά εκ των υστέρων ένας ακόμη προορισμός. Η ερμηνεία συν-

93. Προβλ. D. Feissel.

94. Speck, “De miraculis”, σ. 370. Αυτό δέχονται και οι Σωτηρίου, σ. 25. Αντίθετα, ο Spieser “Inscriptions”, σ. 158, μεταφράζει, επισκευής.

95. “...δια το ως εἴρηται υπέρ τε φωταγ[ωγίας και διαρίων τ]ου θεοφίλους κλήρου και λοιπης εκκλησιαστικῆς χρείας φιλοτιμηθῆναι...”

96. Ο Speck, “De miraculis”, σ. 371, αναφέρει και την πιθανότητα ότι τη στιγμή της δωρεάς οι ζημιές είχαν ήδη αποκατασταθεί. αλλά αν ο αυτοκράτορας εγνώριζε εξαρχής ότι ο ναός ήταν ημιτελής, θα κάλυπτε την ανάγκη της αποπερατώσεως, έστω και από άλλη πηγή. Αντίθετα, το είδος της δωρεάς δείχνει ότι την εποχή που έγινε, οι ανάγκες του ναού ήσαν οι “τρέχουσες”.

δύαζεται με την πληροφορία της επιγραφής των “κτιστών”, ότι η ανοικοδόμηση του ναού έγινε με τα ίδια μέσα της πόλης. Είναι παράδοξο ότι, ενώ ήταν δεδομένος ο σεβασμός του αυτοκράτορα προς τον Άγιο και, επομένως, η συνδρομή του σε τέτοια ανάγκη, η ανοικοδόμηση του ναού έγινε εκ των ενόντων, με τα μέσα της πόλης. Το γεγονός αποτελεί ένδειξη ότι η πυρκαγιά και η ανοικοδόμηση έγιναν στο διάστημα της εξορίας του Ιουστινιανού Β', μεταξύ 695 και 705. Φαίνεται ότι οι τοπικοί πόροι δεν άρκεσαν για την ολοκλήρωση του έργου και ζητήθηκε η αυτοκρατορική συνδρομή καθώς, μάλιστα, οι εργασίες διακόσμησης ήταν χρονοβόρες και χρηματοδοτούνταν τμηματικά από τις ετήσιες προσόδους της αλυκής, δεν είναι απίθανο ότι διάρκεσαν ως τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Λέοντα Γ' (717- 741). Έτσι εξηγείται η αναφορά της ψηφιδωτής επιγραφής στην αποκατάσταση του αρχαίου κάλλους του ναού “ἐπὶ χρόνων Λέοντος”.